

L'experiència i el lloc de les dones en la universalització dels drets humans¹

CARMEN MAGALLON²

Seminari d'Investigació per a la Pau de Saragossa

L'any 1948 l'Assemblea General de les Nacions Unides va adoptar la Declaració Universal dels Drets Humans. Cinquanta anys després, continua el debat sobre el paper que han de tenir aquests en una política d'emancipació que tinga com a objectius el benestar i la justícia per al conjunt de la humanitat. Segons Boaventura de Sousa (De Sousa Santos, 1997: 3-17) la crisi actual dels models d'emancipació ha incitat les forces progressistes a mirar cap als drets humans per tal d'omplir el buit que ha deixat la política socialista, tot i que l'avaluació del potencial d'emancipació dins el marc dels drets humans exigeix que es consideren les tensions subjacents tant en la concepció com en la pràctica. No podem ignorar que els drets humans són un producte històric i, per tant, la universalitat abstracta que comporten es troba condicionada per determinats factors imaginaris, simbòlics i narratius que cal fer palesos; aquest és un pas previ i necessari, orientat a una activitat de reformulació que hauria de ser constant i vital, si és que pretén emparar les reclamacions d'ampliació i reinterpretació que necessita un món sotmés a uns constants processos de canvi. En particular, diverses veus crítiques plantegen que aquesta reformulació dels drets humans s'ha de dur a terme d'acord amb unes premisses que incorporen a la universalitat abstracta les tensions derivades de l'existència de la diversitat concreta (Etxeberria, 1997: 87-105). Una d'aquestes veus és la que sorgeix des de l'experiència i el lloc de les dones en el món.

Resulta problemàtic parlar en singular de l'experiència i el lloc de les dones en el món, ja que les dones són diverses i la seua experiència és múltiple. Tanmateix, totes les dones arreu del món continuen tenint un aspecte comú fonamental: el fet que se'ls aplique una norma diferent a la que s'aplica als barons. L'existència d'una doble norma per regular les vides de les dones i dels homes ocasiona una divisió de les activitats i formes de vida dels uns i de les altres que resulta «fortament obligatòria» a les societats tradicionals i «feblement obligatòria» a les societats liberals (Annas, 1996: 364). A més d'aquesta doble norma, un altre factor que uneix les dones de tot el món, independentment de la societat, cultura o classe social, i que es troba per damunt de la seua diversitat, és el fet que hagen de patir abusos específics que atempten contra els drets humans fonamentals, i també contra la seua persistent i plural dedicació en la reclamació d'aquests drets (Amnistia Internacional, 1995: 8).

¹ Traducció del castellà de Mª Dolores Oltra Ripoll.

² Les idees que s'expressen en aquest article, encara que reelaborades, coincideixen substancialment amb les publicades en l'obra MAGALLON, 1997.

La Conferència Mundial de Drets Humans de les Nacions Unides, celebrada a Viena al juliol de 1993, va reafirmar que «els drets humans de la dona i de la xiqueta són una part inalienable, integrant i indivisible dels drets humans universals», cosa que als nostres ulls pot semblar evident, però que en la pràctica no ho és. Segons la meua opinió, que tractaré d'explicar tot seguit, és igualment important el fet de posar èmfasi en la igualtat de dret, com el d'amplificar un altrÿmissatge que pot contribuir, de manera més radical, a la dignificació de les dones, tot deixant enrere la pesada càrrega que suposa el fet de ser considerades i reduïdes a víctimes. L'objectiu d'aquest nou missatge seria fer visible i revestir d'autoritat l'experiència civilitzadora de les dones, tot reclamant-la com a plenament humana. Segons Martha Nussbaum, l'experiència de les dones és «una font de certes classes d'idees i aspiracions (que són importants) quan intentem arribar a un concepte adequat de la qualitat de vida» (Nussbaum, 1996: 433), i afegesc jo que caldrà tenir-la en compte si busquem perfilar una concepció més completa i profunda dels drets humans.

D'aquesta manera, la possibilitat d'una reflexió especial sobre els drets humans, des de l'experiència de les dones, es pot enfocar des de dues perspectives diferents, una de negativa i una altra de positiva. La negativa naix de la urgència lligada a la presa de consciència de la magnitud dels atacs a la integritat de l'ésser humà dona, i de la negació persistent dels seus drets; es tracta d'una situació que enfonsa les seues arrels en la història i que guarda una estreta relació amb les conceptualitzacions estereotipades de *la dona* i el seu paper en la societat; i també, com a contrapartida, amb el moviment amb què es van dotar les mateixes dones per assolir la seua emancipació: el feminisme. La perspectiva positiva arranca de la convicció que l'experiència de les dones en la història és un llegat imprescindible que ha alimentat uns valors considerats com a femenins, però que en realitat pertanyen a homes i dones, per la qual cosa poden fer aflorar possibles reformulacions universalitzadores dels drets humans.

Agressions específiques contra les dones i l'universalisme

Al llarg de la història, els drets mostren que molts grups humans, per diversos motius de raça, ètnia, religió o sexe, no van ser vertaderament tractats com a tal. Les dones, els negres, les gitanes, els xiquets, els islàmics, o els pobres en general, continuen sent candidats amb grans possibilitats d'experimentar aquesta carència. En tots aquests grups, hi ha un factor de diferència que els col·loca automàticament en un plànol de subordinació, precisament per diferir de l'arquetipus protagonista que es troba implícit en la concepció *d'allò humà per excel·lència*, que predomina arreu del món i que s'encarna en el baró blanc de classe mitjana i cultura occidental. El factor diferencial transforma els membres d'aquests grups en un blanc de discriminació, amb conseqüències pràctiques que actuen en detriment dels seus drets bàsics com a persones.

En el cas de les dones, els informes elaborats per Nacions Unides i altres organitzacions com ara Amnistia Internacional posen de manifest que el fet que aquestes persones pertanyen a un d'ambdós sexes és la causa que patesquen agressions específiques. Els atacs que sofreixen les dones, sols pel fet de ser-ho, constitueix un univers especial de violacions dels drets humans. Tot i que elles en són la meitat de la humanitat, encara avui es produeixen un munt de situacions arreu del món que ens demostren que encara no s'ha assumit la seua

condició d'ésser humà en condicions d'igualtat amb els barons. En funció del sexe, la discriminació continua sent una mesura comuna a tot el món. Segons Amnistia Internacional, per ella moren més dones i xiquetes que per cap altre tipus d'abús contra els drets humans (Amnistia Internacional, 1995: 10). Aquesta violència específica abasta un ampli espectre: des de la que pateixen en condicions extremes, en les guerres, fins la que es produeix en la quotidianitat de l'àmbit domèstic, passant per tota una varietat de situacions arrelades en tradicions culturals regressives, en les quals l'ésser humà dona és objecte d'un tractament diferencial, discriminatori i, en determinats casos, lesiu per al seu cos.

En les últimes guerres, la majoria de les víctimes, dels refugiats i desplaçats, són les dones i els xiquets i xiquetes. A més, la violació de les dones s'utilitza com una arma, sobretot en les guerres de neteja ètnica. El projecte «Dones i Guerra», dut a terme pel Panos Institute (Panos Institute, 1995), ha recollit més de dos-cents testimonis de dones de dotze països diferents, als quals hi van tenir lloc guerres o confrontacions armades entre grups. Una selecció d'aquest material ha estat publicada, amb els testimonis de dones de Libèria, Somàlia, Tigre, Uganda, Sri Lanka, l'Índia, Vietnam, El Salvador, Nicaragua, Croàcia, Bòsnia i el Líban. Des de la seua varietat d'implicacions i actituds davant les guerres lliurades als seus països, si hi ha quelcom que les uneix és l'experiència de la violació. Això no obstant, les dones són objecte de violació també pels del propi bàndol, en consonància amb el fet que no sols es viola en les guerres. Succeeix també, i amb xifres alarmants, en temps de pau, la qual cosa constitueix una lacra social generalitzada. Les xifres proporcionades per Nacions Unides indiquen, per exemple, que a Sud-àfrica s'apropen a les 320.000 dones violades a l'any; als Estats Units, en 1991, l'Oficina Federal d'Investigació va informar de 106.593 casos de violació (United Nations, 1995: 63).

En la vida quotidiana, les dones també són objecte de violència, domèstica o conjugal, amb la particularitat que aquesta generalment la duen a terme persones properes al company íntim. Les dades mostren que aquest comportament té lloc en tot l'espectre social, cultural, econòmic, polític, racial i religiós. Com a exemple, citarem una sèrie d'estudis procedents de diferents parts del món (Ellsberg i Peña, 1996). Segons aquests estudis, el 29% d'una mostra nacional representativa de 12.300 dones, majors de 18 anys, de Canadà (països industrialitzats) informa haver sofert maltractaments per part de l'espòs o el company, anterior o actual (Johnson, 1996); també informen el mateix el 38% d'una mostra aleatòria estratificada de Cambodja (Àsia) (Nelson i Zimmerman, 1996); el 35% d'una mostra nacional representativa de dones casades de 15 a 49 anys, a Egipte (Orient Mitjà) (El-Zanaty, 1996); el 32% d'una mostra de 966 dones de Zimbabue (Àfrica) (Watts, 1997), i el 30% d'una mostra representativa de 650 dones mexicanes de Guadalajara (Amèrica Llatina) (Rodríguez, 1997). A Espanya, els maltractaments físics i psíquics experimentats per dones van passar a un primer plànol quan un fet que fins ara havia romàs invisible –l'elevada xifra de dones assassinades a l'any pels seus marits– va passar a interessar els mitjans de comunicació, ateses les confessions i les situacions realment dramàtiques que havien sofert. En el seu informe de 1998, el fiscal general de l'Estat, Jesús Cardenal, va ressaltar que el Codi Penal és insuficient per detindre la violència familiar (El País, 1998: 18).

Una altra de les lacres que pateixen un bon nombre de dones arreu del món és l'ablació genital o circumcisió femenina, nom col·lectiu que se li ha donat a les diferents pràctiques tradicionals arrelades a països d'Àfrica, Àsia i Orient Mitjà, i que abasta també les emigrants

d'aquests països que viuen a Europa. Es tracta d'una mutilació que consisteix a extirpar, parcialment o totalment, el clítoris, o el clítoris i els llavis menors, i que afecta al voltant de 2 milions de dones a l'any; s'estimen unes xifres totals d'entre 85 i 120 milions d'afectades. Segons Nahid Toubia, un doctor sudanès que fa campanya en contra, es tracta d'una pràctica cultural, sense cap tipus d'aprovació religiosa, i és una equivocació molt estesa el fet de pensar que es tracta d'un costum islàmic. El més normal és que es duga a terme abans de la pubertat, a xiquetes de 4 a 8 anys, la qual cosa els causa un dany quirúrgicament irreversible. L'Organització Mundial de la Salut s'ha manifestat en diverses ocasions en contra de la circumcisió femenina, i ACNUR considera que les que sol·liciten la condició de refugiades davant la persecució per oposar-se a aquesta pràctica, es troben emparades per la Convenció sobre l'Estatut dels Refugiats de 1951 (Amnistia Internacional, 1995: 105-108). Amb la pressió de grups de dones d'Àfrica i de tot el món, les agències de Nacions Unides han aconseguit col·locar el problema en l'agenda de salut i drets humans de les dones. Nigèria, Ghana, Guinea, Egipte i Burkina Faso han promulgat lleis en contra de l'ablació; aquest darrer país ha incorporat la prohibició a l'esbortany de la seua constitució, tot i que el procés és lent —el 66% de les dones pateix encara l'escissió, davant del 70% de fa 20 anys, ja que es tracta d'una pràctica que afecta profundament la identitat i el sentiment de pertinença a una comunitat d'aquestes dones (Stolz, 1998).

Les dades anteriors són tan sols una petita mostra del sofriment de les dones, el qual assenyala la urgència de continuar insistint en la reclamació d'una universalització efectiva dels drets humans. Sols a partir dels anys 70 van començar els organismes internacionals a adoptar compromisos més específics davant el problema, impulsats per l'anomenada segona onada del feminisme, sorgida en els anys 60. Un moment important va ser l'adopció en 1979, per part de l'Assemblea General, de la Convenció per eliminar totes les formes de discriminació contra les dones,³ la qual obliga els estats que la signen a desenvolupar una política no discriminatòria per raó del sexe; a reafirmar la igualtat de drets en la societat i en la família; a actuar contra les causes socials de la desigualtat de les dones, i a eliminar lleis, estereotips, pràctiques i prejudicis que actuen en la seua contra.

Enfront de la universalitat dels drets humans, alguns estats continuen adduint arguments de diferenciació cultural per al manteniment de tradicions i lleis que són discriminatòries i lesives per a les dones. Amb el suport dels corrents que critiquen, no sense base en alguns aspectes, i amb la dominació cultural i econòmica que suposa la imposició del model occidental arreu del món, afirmen que els drets humans han d'estar sotmesos als interessos de la seguretat nacional, l'estratègia econòmica i les tradicions locals. Aquests estats conceben la seua cultura d'una manera estàtica, i la defensen en bloc i acríticament, tot fent servir el que més bé sembla una estratègia de manteniment de privilegis de grups de poder. Segons Marina Subirats, aquesta actitud reflecteix una immobilitat social que cerca «la imposició d'unes formes de vida i de pensament, en la qual els individus no puguem elegir, no puguem controlar les condicions en què viuen i, per tant, continuen pensant que els ordres establerts són immutables, des de l'ordre religiós fins al polític. I el control sobre les dones hi és essencial, ja que avui dia constituïm un dels principals motors de canvi i transmetem els valors a les noves generacions» (Subirats, 1995: 9).

³ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW).

Perquè ens sembla clar que el fet de no defensar cap cultura pot emparar la negació dels drets de l'ésser humà dona, des de la perspectiva de gènere, moltes de nosaltres pensem que la defensa de certs particularismes amaga paranyes mortals per a la llibertat de les dones; per això continua sent important la reafirmació de la universalitat dels drets humans, estretament lligada al concepte d'igualtat.

Dit això, i tot considerant que les legislacions igualitàries de les societats occidentals han cobert ja la reclamació d'igualtat de drets de les dones, hem de continuar dubtant si això és suficient. La nostra experiència com a dones d'aquests països ens demostra que la discriminació no s'aboleix simplement modificant les lleis. Des de diferents angles, hem de concloure que en les nostres societats occidentals també manquen els drets de l'ésser humà dona i, tot i que l'avenç que s'ha experimentat és considerat com a desitjable per moltes dones del món, el problema es troba ben lluny de ser resolt: encara persisteixen les agressions domèstiques, les violacions, la desvaloració de l'experiència de les dones, la marginació dels valors considerats com a femenins i l'absència femenina a les grans decisions polítiques i econòmiques. Per tant, encara que la consecució de la igualtat formal de drets amb els barons siga un pas necessari i important, no acabem de veure que aquesta siga la solució. De la mateixa manera que la universalitat generada des de la cultura occidental es posa en dubte des d'altres universos culturals, la diferència cultural materialitzada en l'experiència dels gèneres proporciona la base per dur a terme un qüestionament semblant, però ara amb la sospita que les formulacions universalistes arrelades en la tradició occidental no són tan neutres com es pretén, sinó que amaguen trets androcèntrics.

La teoria moderna dels drets humans troba la seua legitimitat en les idees de la Il·lustració, per la qual cosa resulta especialment rellevant revisar com es van aplicar a les dones. Des d'una coherència interna hauria estat probable que les nocions d'igualtat, universalitat i emancipació que preconitzaven s'hagueren estés al conjunt dels éssers humans sense restricció. No va ser així, però, i la majoria dels qui es mostraven partidaris d'un universalisme que trencara amb els privilegis anteriors, va continuar recreant l'exclusió del sexe. Ni Rousseau, el gran teòric de la igualtat concebuda com a igualtat material, econòmica i política, ni Kant, que col·loca al centre la llibertat de la qual es derivarà una igualtat davant la llei –jurídica i formal–, que garanteix la llibertat per a tothom, podran estendre la igualtat a les dones. Segons el primer, les dones no poden ser ciutadanes per la seua *manifesta* inferioritat, per la qual cosa la seua educació, l'educació de Sofia, ha d'estar subordinada a servir els interessos d'Emili, el baró (Rousseau, 1990).

De manera significativa, els discursos a favor d'una igualtat no excloent que es van generar en la mateixa època van ser relegats a l'oblit i sols en els darrers anys han estat revalorats per les investigacions feministes.⁴ Entre aquests cal destacar l'obra del francès François Poulain de la Barre (Poulain de la Barre, 1673); l'any 1673 aquest ja va defensar la igualtat d'ambdós sexes, cosa que constitueix un dels més coherents referents de la lluita contra el prejudici, tot basant-se en el fet que els éssers humans ho són, en la mesura que són criatures racionals. Mitjançant l'aplicació del racionalisme cartesià, Poulain va afirmar que «la ment no té sexe». Un segle més tard, altres figures van continuar la línia de Poulain,

⁴ En aquesta línia s'inclouen, entre altres, autors com ara Condorcet, Theodor von Hippel i Mary Woolstonecraft.

tot radicalitzant els principis de la Il·lustració. L'any 1790, Condorcet va defensar la igualtat de les dones en el plànol educatiu i polític (Condorcet, 1790); l'any 1791, Olympe de Gouges escriu la *Declaració dels drets de la dona i la ciutadania*, i Mary Woollstonecraft, la seua *Vindicació dels drets de la dona*. La sort que va córrer aquesta tradició queda reflectida en la d'Olympe de Gouges, que va ser guillotmada per reclamar per a les dones la llibertat, la igualtat i la fraternitat proclamades pels revolucionaris francesos.

Filòsofes com ara Celia Amorós i Amelia Valcárcel, defensen la reivindicació d'igualtat per a les dones davant l'emergència d'un feminisme de la diferència que posa el seu èmfasi en la llibertat. Alineades en un feminisme il·lustrat o feminisme de la igualtat, continuen defensant l'aprofundiment del llegat il·lustrat des de la perspectiva del feminisme; un llegat que, segons Celia Amorós, és ambigu i confús, però al mateix temps irrenunciable. En paraules de Cristina Molina, «La Il·lustració no compleix les seues promeses (universalitzadores i emancipadores), i la dona en queda fora, com al sector que les Llums no volen il·luminar. Sense la Sofia domèstica i servil, no podria existir l'Emili lliure i autònom», encara que reconeix que per a l'emancipació femenina «fora de la Il·lustració no hi ha més que plors i cruiximent de dents...» (Molina Petit, 1987). Segons Amelia Valcárcel «de la Il·lustració hem heretat una polèmica en què la divisió pertinent continua sent la que existeix entre l'optimisme i el pessimisme, entre creure regulativament que la igualtat és possible o acudir a humans conceptes de natura per tal d'assegurar que no ho és» (Valcarcel, 1993). Per la seua part, Celia Amorós afirma que cal fer-li un test de feminisme a la Il·lustració per tal de mesurar la seua coherència, però, a l'ensem, el feminisme ha de sotmetre's també a un test d'Il·lustració. «Amb això volem dir que difícilment podem concebre un feminisme al marge dels ideals i dels valors il·lustrats, alhora que l'entendem com un aspecte particularment significatiu d'aquesta 'Il·lustració de la Il·lustració', en què s'obstinen tots els crítics de la Modernitat que no han renegat dels ideals d'emancipació» (Amorós, 1993: 10), ja que «en l'àmbit de l'ètica, el feminisme, concebut com a moviment de lluita de les dones per aconseguir l'estatut ple de l'ésser humà, suposa la màxima ampliació del protagonisme ètic i, per tant, la seua aconseguida universalització. Un protagonisme com aquest es torna coextensiu a l'espècie com a un tot distributiu, és a dir, comunicable, a la fi i sense reserves, a tots i cadascun dels individus que pertanyen a ella» (Amorós, 1985: 143).

Universalisme i diferència

L'existència sexuada dels éssers humans es va associar solament al fet de ser dona, considerada *el sexe* per antonomàsia, i aquesta diferència es va utilitzar per construir una desigualtat que en la pràctica va significar el furt dels seus drets com a ésser humà. L'androcentrisme és un tret definitori de la tradició del pensament occidental; i dels drets humans com a producte històric lligat a aquesta tradició estan tallats pel mateix patró: l'univers simbòlic subjacent en la seua formulació és masculí, i l'universal abstracte que s'erigeix com a subjecte dels drets és baró. Concebut el baró com a l'ésser neutre, referència de la universalitat, a la dona se la va definir per la diferència donada pel sexe. L'estratègia de les feministes de la igualtat va consistir precisament en esborrar el factor sexe com a rellevant, origen de l'opressió.

Seyla Benhabib ha distingit entre l'universalisme *substitucionalista* i l'universalisme *interactiu*. El primer identifica «les experiències d'un grup específic de subjectes, com el cas paradigmàtic dels humans com a tal». El segon «reconeix la pluralitat de modes de l'ésser humà, i diferencia entre els humans, sense inhabilitar la validesa moral i política de totes aquestes pluralitats i diferències. Encara que està d'acord en el fet que les disputes normatives es poden dur a terme de manera racional, i que la justícia, la reciprocitat i algun procediment d'universalització, són condicions necessàries, és a dir, són constituents des del punt de vista moral; l'universalisme interactiu considera que la diferència és un punt de partida per a la reflexió i per a l'acció» (Benhabib, 1990: 127).

Des dels grups exclosos es percep amb més claredat que la consecució de la universalitat pràctica exigeix la revisió del concepte d'universalitat abstracta. D'alguna manera cal esclarir el xoc constant que es dona entre les declaracions formals d'igualtat i l'ús de les diferències per construir desigualtats de fet. Particularment, la universalitat abstracta deixa sense resoldre el continu abús del cos de les dones i el malestar per la pèrdua d'identitat i sentit, que acompanya la perseguida *igualtat amb* els barons. La consideració d'individus abstractes, l'universal abstracte, deixa fora una gran part de les vides de les dones o de les vides dels qui pertanyen a grups marginats; la mateixa consideració que té a veure amb la seua diferència, i que se situa precisament en l'origen de la seua opressió. Per tant, un discurs dels drets humans que tracte d'enfrontar les pràctiques discriminatòries i lesives que pateixen les persones d'aquests grups, ha de plantejar-se el paper de la diferència.

El repte per a la conceptualització del subjecte i del contingut dels drets humans es planteja entorn de la construcció d'una universalitat capaç d'acollir en si mateixa la tensió entre allò que implícitament ens fa iguals, i allò que ens destaca com a diferents. En aquest cas, es planteja entorn de com incardinar les diferències de sexe i gènere en la conceptualització universal dels drets humans perquè homes i dones se senten igualment preparats.⁵

Construir un discurs que tinga en consideració l'existència de dos sexes corre el perill que es pugui utilitzar com a argument justificatiu d'un tractament social desigual. Si per contra renunciem a parlar de diferències, li llevem a la realitat unes dimensions que, per altres vies, acaben en tractament desigual, però ara en forma d'invisibilitat, negació i carències, elements que continuen sent bàsics en l'estructuració de l'ésser d'aquestes persones. Les dones i els membres de races o cultures diferents a l'hegemònica, des d'una certa concepció de la igualtat, es veuen obligats a dissoldre part del seu ésser diferent per tal de ser reconeguts en el conjunt hegemònic.

Segons Bonaventura de Sousa, «resulta imperatiu transcendir el debat entre universalisme i relativisme cultural. Aquest és un debat essencialment fals, amb dos pols conceptuals igualment perjudicials per a una concepció emancipatòria dels drets humans. Totes les

⁵ Per una aplicació de les idees de la diferència a la estructuració democràtica i al dret, veieu *Dret i llibertat femenina*. Monogràfic de la revista *Duoda*, 8. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995. Inclou: IMBENI, Renzo «La diferència sexual com a fonament de la democràcia»; IRIGARAY, Luce «La diferència sexual como fundamento de la democracia»; CIGARINI, Lía «Libertad femenina y norma» i VARELA, Maria Josep «Els drets de la dona en l'evolució legislativa espanyola». Veieu també PITCH, Tamar (1993) «Diritto e diritti. Un percorso nel dibattito femminista». *Democratia e Diritto*, 2, 3-47.

cultures són relatives, però la postura filosòfica del relativisme cultural és errònia. Totes les cultures aspiren a tenir valors últims i preocupacions centrals, però l'universalisme cultural, com a postura filosòfica, és erroni. Contra l'universalisme, hem de proposar diàlegs transculturals per tal de distingir entre polítiques progressistes i regressives, entre apoderament i desapoderament, entre emancipació i regulació».

Tot seguint les idees de Sousa i Benhabib, caldria buscar la manera d'integrar la diferència en l'univers abstracte, i rebutjar el dilema que es planteja, per exemple, entre l'opció de posar èmfasi en els drets de l'individu que es proclama neutre, o donar existència als cossos sexuats, objecte d'extorsió, sofriment i explotació, però també font de vida i plaer per als homes i les dones. Es tracta de defensar i fer visible el fet innegable de l'existència d'ambdós sexes i, al mateix temps, d'emfasitzar que la ment no té sexe; d'intercedir per la igualtat sense renunciar a la diferència, ja que quan no se senten les veus diferents, la neutralitat es confon amb la nota dominant.

La recerca de la igualtat va conduir al rebuig de la definició tradicional de l'ésser dona, per ser estereotipada i opressiva a la integració acrítica de la cultura masculina tradicional. Com van escriure les dones del grup Giulia Adinolfi, l'«esforç ingent encaminat a aconseguir una paritat entre els sexes a través de la igualtat de drets i oportunitats, tot sent fonamental, ha generat una tendència cap a un ideal d'igualtat que anul·la la diferència sexual i cultural a favor d'una identificació amb la figura abstracta i simbòlica de l'home baró (...). Aquesta percepció de la realitat i el malestar experimentat en integrar-nos en un món no definit per nosaltres, ni interrogat a partir de la nostra experiència i construcció cultural, és el que ens condueix a parlar avui de la crisi d'identitat o malestar de l'emancipació» (Giulia Adinolfi, 1992: 20). Al fil d'aquest malestar sorgiria el pensament i la política de la diferència sexual, base del feminisme de la diferència.

«La necessitat contemporània de donar vida pública a l'experiència femenina va sorgir de la consciència de subordinació social sexuada que algunes feministes percebem després d'haver estat educades en el projecte d'igualtat» (Rivera Garretas, 1994: 65). Les dones de la Llibreria de Dones de Milà (Librería de Mujeres de Milán, 1987) van escriure que la diferència sexual és una diferència humana originària impossible d'incloure en cap significat concret; una diferència que cal acceptar com el fet mateix de ser un cos, una diferència que és font inesgotable de significats nous; fa referència «al fet que, per atzar, la gent naixem amb un cos sexuat (...). Un fet qualificat com a nu i cru, perquè és fonamental per a les nostres vides, però s'ha quedat fora de la cultura; fora del pensament, fora de la filosofia tal i com la coneixem, fora, fins i tot, del llenguatge» (Rivera Garretas, 1994: 82).

La diferència de la qual es reclama el pensament de la diferència sexual (Irigaray, 1977, 1981, 1990, 1992), no és de l'*ordre de les coses* (el fet de pensar que les dones, només per ser-ho, són més ètiques, menys violentes, etc.), o de l'*ordre del pensament* (el fet d'inventar-se allò femení mitjançant investigacions i pensaments), sinó de l'ordre simbòlic. «Quan alguna cosa és de l'ordre simbòlic vol dir que naix d'una pràctica política en la qual s'interroga el sentit del mateix ésser dona (o home) des del desig personal d'existir lliurement en un món no neutre» (Rivera Garretas, 1994: 200). Enfront de l'ordre simbòlic patriarcal centrat en la mort, l'ordre simbòlic de la mare destaca la importància del naixement i busca sentit i significat al fet de ser dona en el món. Sentit de si mateixa i sentit del món. «La diferència no és més que això: el sentit, el significat que se li dona al mateix ésser dona. I,

per tant, és de l'*ordre simbòlic* (...). La mediació femenina és, segons la meua opinió, la substància de la política de la diferència» (Cigarini, 1995: 216).

La invisibilitat de l'experiència de les dones al llarg de la història ha impedit el seu pas a una tradició comuna, la seua universalització. Però el seu llegat està present, per ser rescatat. En el text de Virginia Woolf (*Tres guinees*), considerat inaugural del pensament de la diferència, una dona observa i desxifra el món dels homes i es declara una estranya dins aquest món. La crítica radical, però, no es transforma en desamor: per contra, revela la presència d'una subjectivitat diferent. Aquesta presència ha estat reivindicada per un feminisme que va quallar entorn dels grups d'autoconsciència, formats sols per dones, i que va transformar el concepte d'allò polític amb la declaració que «allò personal és polític». Aquest feminisme es planteja repensar el món, no des de la misèria simbòlica, sinó des de la riquesa de la pròpia experiència, ja que, com diu Alexandra Bochetti, «no hi ha cap accés a la política a partir d'allò que ens manca; en canvi, sí que hi ha accés a la política a partir d'allò que tenim» (Bochetti, 1995: 314); planteja relacionar-se amb la realitat a partir de si mateixa, tot buscant la construcció d'un subjecte femení que establisca una mesura pròpia del món i de la política. El fet de partir de si mateixa significa que l'experiència de cada dona, i l'experiència de les dones, és el material que ha de ser interrogat per tal de respondre a la formació d'opinió, a la presa de decisions, als dilemes i els reptes que travessen els recorreguts de la seua vida, i a les situacions col·lectives menudes o grans (Grau, 1998), ja que la intervenció en el món sols des de la reclamació d'allò que no tenim no és realment modificadora, ja que no qüestiona a qui ho ha de concedir; en canvi, quan duem al món allò que tenim, i li donem un significat, la realitat es modifica, perquè posem en joc elements nous.

En paraules de Rosiska Darcy de Oliveira, «El projecte de la diferència és, per damunt de tot, el reconeixement que l'univers femení existeix, que és el fruit d'un cos que naix de l'experiència històrica i social, d'un psiquisme que es torna cultura. Precisament aquesta cultura avui té la possibilitat, per primera vegada, i per la presència de les dones als centres de saber i de poder, de declarar-se com a tal, i la pretensió de fer-se sentir i existir en l'exercici d'aquest mateix poder» (Darcy de Oliveira, 1991: 109).

Com han descrit Anna Bosch i Elena Grau (Bosch i Grau, 1997), hem de continuar indagant el significat del fet que siguem diferents, que hi haja dos sexes al món, ja que fins ara ens hem limitat, en el millor dels casos, a pensar en un neutre no marcat –que amaga un dels dos sexes–, i en el pitjor dels casos, una definició imposada i forçada sobre l'altre, l'etern femení, que eternitza la subordinació. Dos sexes i un món en què la tasca civilitzadora de les dones no s'ha fet visible, no s'ha fet món comú. Construir el món comú i acceptar la complexitat pròpia poden ser vies per a l'acceptació de la diversitat més enllà dels estereotips; també ho pot ser el fet d'obrir-se a processos de canvi a la llum d'un esquema de valors. Cal buscar, amb els semblants, el sentit de ser home o dona en el món i, en definitiva, apropar-se al tipus d'igualtat-diferència del qual escriu Ana Rubio, una igualtat «complexa perquè assumeix la dimensió de la diferència, no sols com a qualitat empírica, sinó també com a posició asimètrica dels subjectes. En aquest sentit, la igualtat és l'efecte d'una relació, evidentment complexa, entre identitats no reduïbles a una mesura comuna » (Rubio, 1997: 24).

Feminitzar els dret humans

Xabier Etxeberria (Etxeberria, 1994) ha assenyalat que la formulació dels drets humans és un procés obert i està subjecte a tensions. A la llum del debat que ens ocupa, una universalització dels drets humans, en tensió per l'existència de dos sexes, comportaria dues reestructuracions bàsiques: una relacionada amb la viabilitat de la reclamació del dret de les dones a constituir lliurement la seua identitat, i a constituir-se en la mesura del món (Giulia Adinolfi, 1992), tot exercint el protagonisme, tant en allò relatiu als seus problemes específics, com en els assumptes públics en general; i una altra en relació al contingut dels drets humans, tot acollint-ne drets –o transformant el contingut dels actuals- que, pel fet de provindre dels valors considerats socialment com a femenins, siguen reclamats per al conjunt de la humanitat, homes i dones (CLADEM, 1995). En resum, es tracta de reformular el subjecte i el contingut dels drets humans, incloent-hi les característiques femenines relegades. Pel que fa a la primera de les reformulacions, si volem destacar la reciprocitat en la diferència amb relació al sexe (i no n'hi ha un de sol, sinó dos) i potenciar la dignificació completa entre homes i dones, concebuts no com a una ment –comuna, abstracta i asexualada-, sinó com a éssers complets, en els quals el cos es fa present; no es tractaria tant d'insistir en el fet que la dona és un ésser humà, sinó de donar pas a la noció que l'ésser humà és home i dona. Concebre l'ésser humà home i dona suposa un punt de partida equilibrat, en el qual el cos també es fa present: dues categories sexuades, igualment dignes i universalment representatives d'allò humà.

Pel que fa al repte de construir-se com a subjecte, resta com a tasca fonamental per a l'ocupació política de les dones. Es tracta de construir una presència, una veu que siga plural i alhora comuna, ja que la història, segons Hannah Arendt, mostra com sovint el que ha impedit el gaudi dels drets ha estat la carència d'una comunitat de referència. «Els refugiats, els apàtrides, els presoners dels camps d'extermini... han pogut comprovar que "l'abstracta nuesa de no ser més que humans era el seu major perill (...). Sembla com si un home que no fóra més que un home haguera perdut les vertaderes qualitats que fan possible altres persones tractar-lo com a un semblant"». Partint de la seua experiència vital, aquesta filòsofa afirma que «la privació fonamental en el terreny dels drets no és la de la llibertat, sinó la d'un "lloc en el món que faça significatives les opinions, i efectives les accions", és a dir, la privació d'una comunitat de pertinença, d'una nació sobirana on poder viure com a ciutadà *el dret a la diferència* enfront dels altres pobles» (Arendt, 1987: 12). Tot extrapolant l'argument, i amb les distàncies pertinents –ja que Arendt es refereix a la pertinença a una comunitat política-, les dones necessiten construir-se una identitat que els done un sentiment de si mateixes i del món, per tal d'aconseguir els seus drets efectius. El seu dret és que la construcció d'aquesta identitat siga lliure i no vinga marcada, ni per tradicions opressives, ni per assimilacions al baró. Al mateix temps, i en la mesura que les dones estan involucrades en aquesta recerca lliure d'elles mateixes, que suposa lluitar contra un immobilisme estereotipat, resulta necessari que els barons canvien també (Magallon, 1990).

Pel que fa al contingut dels drets humans, hi ha polèmica sobre si és convenient ampliar-los o si més aviat és preferible exigir el compliment dels anomenats drets humans de les primeres generacions. El dret a la pau, per exemple, és un dels considerats de la tercera

generació. Doncs bé, tot i que la pau és una urgència i una aspiració general de la humanitat, la seua proclamació com a un altre dels drets humans, continua discutint-se (Alemany, 1998: 17-45). Des de la perspectiva del gènere, el procés d'ampliació i aprofundiment dels drets humans no pot defindre's, ja que les dones constitueixen la meitat de la humanitat. Les seues reclamacions, la consecució d'una concepció dels drets humans que incloga l'experiència d'homes i dones necessita, amb urgència i en aquesta línia, que cadascuna de les formulacions ja existents siga redefinida perquè el seu significat incloga aspectes vitals en les vides de les dones. D'aquesta manera, per exemple, caldria ampliar el concepte de treball, i quan es parlara d'aquest dret, entendre com a treball alguna cosa més del que actualment s'inclou en el producte nacional brut –les ONG de dones que treballen en temes de desenvolupament ho reclamen amb insistència-; entendre que el treball de reproducció no remunerat, generalment a càrrec de les dones, és treball, i que és un dret i un deure d'homes i dones accedir i dur a terme tant el treball de producció com el de reproducció.

«La dona té dret, en condicions d'igualtat, al gaudi i a la protecció de tots els drets humans i llibertats fonamentals en les esferes polítiques, econòmiques, socials, culturals, civils i de qualsevol altre tipus», diu l'article 3 de la Declaració sobre la eliminació de la violència contra la dona, aprovada per l'Assemblea General l'any 1993. Entre aquests fixers figuren: a) El dret a la vida,⁶ que en el cas de les dones s'ha de valorar com una protecció enfront d'amenaques específiques com ara l'avortament selectiu, l'infanticidi o la pitjor alimentació de les xiquetes; menys accés a l'educació; blanc majoritari a les guerres, etc. b) El dret a la igualtat,⁷ que hauria de concebre's com a una igualtat d'oportunitats reals en una legislació que contemple la diferència com a riquesa, no com a inferioritat. c) El dret a la llibertat i la seguretat de la persona,⁸ que en aquest cas exigiria l'eliminació de lleis que atempten contra la llibertat de l'ésser humà dona, sense permetre que aquest dret quede relegat a criteris culturals interessats. d) El dret a una protecció igual davant la llei.⁹ e) El dret a veure's lliure de totes les formes de discriminació.¹⁰ f) El dret al major grau de salut física i mental que es pugua abastar.¹¹ g) El dret a unes condicions de treball justes i favorables,¹² la qual cosa ha d'implicar el respecte pel cos i la capacitat reproductiva de les dones. h) El dret a no ser sotmesa a tortura, ni a altres tractaments o penes cruels, inhumanes o degradants,¹³ categories en què s'inclourien tradicions com ara la mutilació genital, mencionada abans.

També caldria posar en relleu alguns dels drets que són específics de l'ésser humà dona, és a dir, tots aquells relacionats amb la reproducció de l'espècie. «El dret de les dones a disposar del nostre cos ha sigut i continua sent una reivindicació sentida i manifestada

⁶ Declaració Universal de Drets Humans, art. 3 i Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art. 6.

⁷ Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art.26.

⁸ Declaració Universal dels Drets Humans, art. 3 i Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art. 9.

⁹ Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art. 26.

¹⁰ Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art.26.

¹¹ Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals, art. 12.

¹² Declaració Universal dels Drets Humans, art. 23 i Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals, art. 6 i 7.

¹³ Declaració Universal dels Drets Humans, art. 5; Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, art. 7 i Convençió contra la Tortura i altres Tractaments o Penes Cruels, Inhumanes o Degradants.

pertot arreu, encara que de forma diferent en les diverses cultures (...). Però l'accés a serveis de salut que ens permeten decidir si volem o no tindre fills no té res a veure amb les polítiques de població dirigides a impedir que les dones del Sud puguen tindre'ls. O a estimular la natalitat entre les dones del Nord» (Bosch, 1994: 7-11).

Algunes investigadores feministes han criticat les polítiques de població i els programes de planificació, per ser parcials i esbiaixats (en termes de gènere, classe i raça), tant en els seus objectius com en els seus mètodes (AAVV, 1994), ja que per fer front a la pobresa «es considera inamovible tot allò que es referesca a la variable de recursos (per exemple, el balafiament del Nord). En canvi, no existeix cap dificultat per incidir en la variable població, perquè la capacitat reproductiva de les dones és un objecte susceptible de ser utilitzat segons els interessos que defensa el poder». Això implica incitar a tindre més fills al Nord i menys fills al Sud, i posa de manifest «les relacions intrínseques entre l'explotació de la dona i l'explotació de la natura...» (Bosch, 1993: 33-35). Les dones i la natura es troben sota l'arbitri de decisions que, fonamentalment, tracten d'empentar i defensar les formes de vida i consum dels països del Nord.

En el tema de població, els esforços i les polítiques haurien de tendir a augmentar el nivell de vida de les poblacions del Sud, i l'educació de les dones, dues variables que se sap que influeixen de manera efectiva en la reproducció del nombre de fills. «En termes generals, la crítica feminista concorda amb moltes altres crítiques en les quals el control de la població no pot convertir-se en succedani per abordar directament la crisi de la supervivència econòmica a la qual han de fer front moltes dones pobres. El fet de reduir el creixement de població no és una condició suficient per elevar la manutenció de vida o satisfer les necessitats bàsiques» (Sen, 1995: 35-38).

De l'experiència vital considerada femenina poden recollir-se més ensenyaments, com ara el llegat de valoració i respecte per la cura de la vida i la interrelació bàsica entre els éssers humans, un llegat que hauria d'ocupar un lloc central en cultures concebudes per la pau, i que la socialització d'uns i d'altres hauria d'emfasitzar, per damunt d'altres valors avui dominants. En realitat, el que es coneix com a drets humans de la tercera generació, entre els quals s'inclouen el dret a la pau i a un medi ambient sa, assenyalen aquesta tendència, que conflueix en la revalorització per a tots de tot el que ha estat conceptualitzat com a femení, com a valor de gènere, i per tant, apropiable per homes i dones; i que s'expressa, en línies generals, a través de tot allò que significa la cura de la vida, la seua manutenció i la seua recreació. En el sorgiment d'aquests drets ha estat crucial la consciència de límit generada davant la possibilitat d'anihilació creixent de l'espècie, derivada de l'ús, cada vegada més estés, de tecnologies destructives, i davant l'esgotament de la capacitat de regeneració dels recursos de la terra, empobrits pel consum i la industrialització, excessius a determinades zones. A la formació d'aquesta consciència han contribuït decisivament els moviments de dones sorgits pertot arreu, que mostren una vitalitat i creativitat mai no vistes. En els darrers anys, el feminisme s'ha fet més difús, ha multiplicat i diversificat els seus objectius, ha esglaonat les seues instàncies d'influència, i ha adquirit una dimensió internacional; això es va fer patent a la IV Conferència Mundial de les Nacions Unides sobre les Dones, celebrada a Beijing al setembre de 1995.

Però, tot i que les condicions de supervivència interdependents exigeixen cada dia més justícia, equilibri i respecte, entre els diferents-semblants que conformem la humanitat,

diffícilment s'aconseguiran canvis substancials si les dones continuen al marge de les grans decisions. Els canvis haurien d'afectar també al sistema econòmic, l'educació, els mitjans de comunicació, les legislacions i les decisions de política exterior. La feminització dels valors pot ser (i, de fet, és) afavorida des de la societat civil, la qual cosa no pot fer-nos oblidar que caldria transformar l'exercici del mateix poder.

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY, J. M. (1998): «La Paz, ¿un derecho humano?», *Revista Aragonesa de Administración Pública*, II, Monográfico.
- AMNISTIA INTERNACIONAL (1995): *Los derechos humanos, un derecho de la mujer*, Madrid, Edai.
- AMORÓS, C. (1985): *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Madrid, Anthropos.
- (1993): «Presentación de Poulain de la Barre», en DE LA BARRE, P. (ed.): *De la educación de las damas para la formación del espíritu en la ciencia y en las costumbres*, Valencia, Cátedra.
- ANNAS, J. (1996): «Las mujeres y la calidad de vida», en NUSSBAUM, M. C. i A. SEN (eds.): *La calidad de vida*, México, Fondo de Cultura Económica.
- ARENDET, H. (1987): *Los orígenes del totalitarismo: Imperialismo*, Madrid, Alianza.
- BENHABIB, S. (1990): «El otro generalizado y el otro concreto: la controversia Kohlberg-Gilligan y la teoría feminista», en BENHABIB, S. i D. CORNELLA (eds.): *Teoría feminista y teoría crítica*, Valencia, Alfons El Magnànim.
- BOCCHETTI, A. (1995): *Lo que quiere una mujer*, Madrid, Cátedra.
- BOSCH, A. (1993): «El 'problema demográfico' y las trampas del lenguaje», *En Pie de Paz*, 31.
- (1994): «Las Petras», *En Pie de Paz*, 34.
- BOSCH i E. GRAU (1997): «Construyendo un mundo común. La tarea civilizatoria de las mujeres», *En Pie de Paz*, 45.
- CIGARINI, L. (1995): *La política del deseo. La diferencia femenina se hace historia*, Barcelona, Icaria-Antrazyt.
- CLADEM (1995): *Derechos Humanos para el siglo XXI. Aportaciones al 50º aniversario de la Declaración Universal de Derechos Humanos, desde una perspectiva de género*, Lima.
- CONDORCET (1790): *Sobre la admisión de las mujeres al derecho de ciudadanía*.
- DARCY DE OLIVEIRA, R. (1991): *Elogio da diferença. O feminino emergente*, Sao Paulo, Editora Brasileira.
- DDVV (1994): «Mulher, População e Desenvolvimento», *Cadernos do CIM*, 1.
- DE SOUSA SANTOS, B. (1997): «Hacia una concepción cultural de los derechos humanos», *Análisis Político*, 31.
- ELLSBERG, M. i R. PEÑA (1996): *Confites en el infierno. Prevalencia y características de la violencia conyugal hacia las mujeres en Nicaragua*, León-UNAN, Departamento de Medicina Preventiva y Salud Pública.
- EL-ZANATY, F. (1996): *Egypt Demographic and Health Surveys III*, Cairo, National Population Council and Calverton MD, Macro International.
- ETXEBERRIA, X. (1994): *El reto de los derechos humanos*, Madrid, Fe y Secularidad/Sal Terrae.
- (1997): «Los derechos humanos: universalidad tensionada de particularidad», en SEMINARIO DE INVESTIGACIÓN PARA LA PAZ (ed.): *Los derechos humanos, camino hacia la paz*, Zaragoza, Diputación General de Aragón.
- GIULIA ADINOLFI, G. (1992): «Construirnos como sujeto, constituirnos en medida del mundo», *Mientras tanto*, 48.
- GRAU, E. (1998): «Pensar la política desde la diferencia femenina», en ANTÓN MELLÓN, J. (ed.):

- Ideologías y movimientos políticos contemporáneos*, Madrid, Tecnos.
- IRIGARAY, L. (1977): *Ese sexo que no es uno*, Madrid, Saltés.
- (1981): *El cuerpo a cuerpo con la madre*, Barcelona, La Sal.
- (1990): *Yo, tú, nosotras*, Madrid, Cátedra.
- (1992): *Amo a ti. Bosquejo de una felicidad en la historia*, Barcelona, Icaria.
- JOHNSON, H. (1996): *Dangerous Domains: Violence Against Women in Canada*, Toronto, International Thomson Publishing Co.
- LIBRERÍA DE MUJERES DE MILÁN (1987): *No creas tener derechos. La generación de la libertad femenina en las ideas y vivencias de un grupo de mujeres*, Madrid, Horas y horas.
- MAGALLÓN, C. (1990): «La plusvalía afectiva o la necesidad de que los varones cambien», *En Pie de Paz*, 10.
- (1997): «Los derechos humanos desde el género» en SEMINARIO DE INVESTIGACIÓN PARA LA PAZ (eds.): *Los derechos humanos, camino hacia la paz*, Zaragoza, Diputación General de Aragón.
- MOLINA PETIT, C. (1987): Ilustración y feminismo: lo privado y lo público en el pensamiento liberal, Madrid, Universidad Complutense.
- NELSON, E. i C. ZIMMERMAN (1996): *Household survey on domestic violence in Cambodia*, Cambodia, Ministry of Women's Affairs, Project Against Domestic Violence.
- NUSSBAUM, M. (1996): «Comentario a 'Justicia, sexo y fronteras internacionales'», en NUSSBAUM, M. C. i A. SEN (eds.): *La calidad de vida*, México, Fondo de Cultura Económica.
- PANOS INSTITUTE (1995): *Armas para luchar, brazos para proteger. Las mujeres hablan de la guerra*, Barcelona, Icaria-Antrazyt.
- POULAIN DE LA BARRE, F. (1673): «De l'egalité des deux sexes» *Corpus des Deuvres de Philosophie en Langue Francaise*, Paris, Fayard.
- RIVERA GARRETAS, M. M. (1994): *Nombrar el mundo en femenino. Pensamiento de las mujeres y teoría feminista*, Barcelona, Icaria.
- RODRÍGUEZ, J. (1997): «¿Qué tan serio es el problema de la violencia doméstica contra la mujer? Algunos datos para la discusión» *VII Congreso Nacional de Investigación en Salud Pública*, México.
- ROUSSEAU, J. J. (1990): *Emilio, o De la educación*, Madrid, Alianza.
- RUBIO, A. (1997): *Feminismo y ciudadanía*, Sevilla, Instituto Andaluz de la Mujer.
- SEN, G. (1995): «Mujer, pobreza y población. En contra de la corriente: Relaciones de género y derechos reproductivos», *En Pie de Paz*, 35.
- STOLZ, J. (1998): Avances en la lucha contra la ablación, LE MONDE DIPLOMATIQUE.
- SUBIRATS, M. (1995): «Un acuerdo potente entre todas las mujeres del mundo», *Mujeres*, 20.
- UNITED NATIONS (1995): *The Advancement of Women. Notes for Speakers*, New York, Department of Public Information United Nations.
- VALCÁRCCEL, A. (1993): *Del miedo a la igualdad*, Barcelona, Crítica.
- (1994): *El concepto de igualdad*, Madrid, Pablo Iglesias.
- WATTS, C. (1997): *The magnitude and health consequences of violence against women in Zimbabwe*, Harare, Musasa Project Report.

El respecte pels drets humans a l'antiga Iugoslàvia

RAÛL ROMEVA
Universitat Autònoma de Barcelona

Introducció

Bòsnia-Hercegovina ha demostrat, al llarg de centúries, que diverses cultures i religions podien coexistir exitosament, fins i tot en un context tan complex com el de la regió dels Balcans. Segons el cens de 1991, Bòsnia-Hercegovina tenia 4,2 milions d'habitants, majoritàriament d'origen eslau. Prop del 44% eren bosnians (de religió musulmana), un 33% eren serbobosnians (de religió ortodoxa), un 17% eren croatobosnians (de religió catòlica), i la resta pertanyien a d'altres grups culturals, ètnics o religiosos, com jueus, ucraïnesos, polonesos, valons, albanesos, eslovens i txecs. Entre el 30 i el 40% dels matrimonis eren mixtos. Tanmateix, després de quatre anys de guerra, amb centenars de milers de persones mortes, ferides, refugiades o desplaçades, aquesta convivència es troba en perill. Els Acords de Dayton han servit per aturar una guerra. Tanmateix, encara hi ha molts dubtes sobre si realment serviran per consolidar una veritable pau basada en la pluralitat nacional i cultural.

Per què a les acaballes del segle XX la convivència en la pluralitat ha trontollat fins al punt de tornar-nos a la memòria fantasma de la Segona Guerra Mundial que creïem morts i enterrats? I per què precisament a Iugoslàvia? O no és només a Iugoslàvia?

Cinquanta anys després de la signatura de la Declaració Universal dels Drets Humans, han calgut més de 300.000 persones mortes, centenars de milers de refugiats i desplaçats, milions de pèrdues materials i sentimentals i, fins i tot, la gairebé participació d'un país tradicionalment obert i plural, perquè reaccionéssim i actuéssim. I tot això mentre preteníem construir una Europa fonamentada en els pilars de la llibertat, la democràcia i el respecte i la garantia dels drets humans.

Si alguna cosa devem a totes aquestes persones que han patit la guerra a Bòsnia-Hercegovina, tant a les mortes com a les que encara viuen, és el fet d'aprendre de tantes errades comeses. De tants silencis enfront del genocidi. De tantes hipocresies disfressades d'humanitarisme, que ens han fet creure que nosaltres no érem corresponsables de tanta barbàrie. I ho érem. Perquè ni Europa ni el món no podrà mai viure en pau si permetem que persones com les que han organitzat i generat aquestes massacres quedin impunes.

Només la veritat pot compensar, encara que molt poc, l'abandó que la gent demòcrata de Bòsnia ha patit durant gairebé quatre anys. En aquest sentit, l'objectiu d'aquestes pàgines és posar de manifest algunes de les lliçons que ens ha ensenyat la tragèdia de Bòsnia-Hercegovina.

1. El pes de la història

Al llarg de la seva història, Bòsnia ha fet pròpia la cultura de molts pobles -des d'abans de l'època medieval fins als nostres dies- que hi han viscut.

Paradoxalment, la raó més important per estudiar la història de Bòsnia és que ens permet adonar-nos que aquesta història, per si mateixa, no explica els orígens de la guerra. L'obstacle més gran a la comprensió del conflicte és l'assumpció que allò que s'esdevingué al país fou el resultat -natural, espontani, i alhora necessari- de forces vinculades a la història interna de Bòsnia. Aquest és el mite que van difondre acuradament totes aquelles persones que van provocar i orquestrar el conflicte, tots els qui volien que el món cregués que allò que ells, i els qui disparaven trets i artilleria, estaven fent, no era responsabilitat seva sinó el resultat de forces històriques, més enllà del control de cap persona. I el món s'ho va creure. Si més no al principi.

Autors com Malcolm (1996), destaquen que les desinformacions aparegudes en múltiples mitjans de comunicació occidentals tenen, en part, molt a veure amb els maquillatges imposats per diferents tendències de l'antiga Iugoslàvia. Així, durant més d'una centúria, autors croates han escrit llibres amb els quals pretenen demostrar que la població bosniana és, en realitat, croata. Publicacions sèrbies intenten justificar que, en realitat, tota la població (inclosa la croata i la bosniana) és sèrbia. Més recentment, la propaganda croata ha adjectivat tot el nacionalisme serbi de txètnic i ha intentat presentar el líder txètnic de la Segona Guerra Mundial, Draza Mihailovic, com un monstre genocida. La propaganda sèrbia, per la seva banda, adjectiva el nacionalisme croat d'ústaixa, i vincula directament la població musulmana amb les SS de la Segona Guerra Mundial, com una manera d'insinuar que els musulmans o bé són nazis, o bé fonamentalistes, o ambdues coses alhora.

Finalment, els qui es troben al mig d'aquestes disputes, ja siguin musulmans o simplement creients en una Bòsnia plural, han procurat també consolidar alguns dels mites històrics que els poden donar un reforçament moral i ideològic, com el mite dels Bogomils, el mite de la pau permanent i en harmonia a Bòsnia, o el mite de Tito.

Tanmateix, és evident que el nivell de responsabilitat de cadascuna d'aquestes interpretacions històriques no és comparable pel que fa a la guerra. Així, algunes interpretacions s'han utilitzat per justificar agressions, genocidis i violacions en massa, argumentant, ja sigui un deute històric, ja sigui la convicció que les víctimes d'aquesta barbàrie eren, en realitat, els agressors. Mentre que d'altres, simplement han intentat desmentir els arguments utilitzats pels instigadors del conflicte (alguns fonamentats fins i tot en teories biològiques) referits a la impossibilitat que nacions, religions i cultures diferents puguin viure plegats.

2. La guerra i el respecte dels drets humans

Sovint s'ha volgut maquillar d'ètnica i religiosa una guerra en la qual s'enfrontaven, per una banda, un model polític xenòfob, excloent i nacionalment pur, defensat primer i sobretot per les autoritats sèrbies de Belgrad i Pale, però també, en gran part, per algunes personalitats croates de Zagreb i Mostar. I, de l'altra, la població (sèrbia, croata o musulmana), que lluitava unida per defensar un model de convivència plural, multicultural,

multireligiós i fonamentat en la diversitat i la democràcia. En aquest marc, podríem considerar que els dirigents (elits i classes mitjanes) que perseguien la consolidació d'un estat ètnicament pur són el motor d'aquest conflicte, mentre que la qüestió ètnica ha estat utilitzada per part d'aquestes elits com el combustible capaç de fer funcionar la mortal màquina de la guerra. En aquest sentit, Bòsnia-Hercegovina no ha estat mai una catàstrofe humanitària, ha estat, i continua essent, una catàstrofe política, i una constant violació als drets humans.

Com a exemple, només cal recordar les delaracions de Radovan Karadzic el dia 2 de març de 1992, just abans de fer-se públics els resultats del referèndum sobre la independència de Bòsnia (29f/1mç, 1992): «Nosaltres no acceptarem una Bòsnia independent [...] i si la majoria dels bosnians volen veritablement la independència, tinc por que no podrem evitar una guerra interètnica [...] que això serveixi d'avertència». Karadzic va afegir, a més, en unes declaracions recollides pel Premi Pulitzer Roy Gutman (Gutman, 1994): «un conflicte ètnic a Bòsnia-Hercegovina farà que Irlanda del Nord s'assembli a una estació balneària». El mateix 2 de març es van fer públics els resultats del referèndum (99,4% a favor de la independència) i membres de les forces paramilitars sèrbies van construir barricades i van establir bases de francotiradors al voltant dels edificis del parlament a Sarajevo.

3. Neutralitat enfront de la violació dels drets humans

Un dels principals problemes que havien d'afrontar el Consell de Seguretat de les Nacions Unides, l'ACNUR i la UNPROFOR, era que havien de confiar en la bona voluntat de totes les parts en conflicte. Tanmateix, la pròpia naturalesa de la situació militar, amb els serbobosnians controlant el 70% del territori i la majoria d'armament pesant, i amb l'efectivitat de la distribució de l'ajut humanitari sotmesa per tant a la bona voluntat serbobosniana, obligava els diferents organismes de les Nacions Unides a negociar sobretot amb les autoritats serbobosnianes. Aquest fet va obligar sovint a otorgar concessions a les autoritats serbobosnianes que s'envalentien i, enlloc d'avançar cap a la fi de les hostilitats, anaven augmentant les seves exigències sobre les Nacions Unides.

Un dels exemples més tràgics d'aquesta actitud, l'explica David Rieff al llibre *Matadero. Bosnia, el fracaso de occidente* (Rieff, 1996). Segons Rieff, l'administració de les Nacions Unides a l'aeroport feia grans esforços per tal d'evitar-hi el flux de persones. La seva política era fer pujar aquesta gent en cotxes blindats, i fer-los tornar al punt des d'on havien sortit. Per tal de poder veure la gent que havien de recollir i fer-la muntar en els cotxes blindats, els operadors de l'aeroport encenien els focus sobre la pista, de manera que això proporcionava una immillorable oportunitat als francotiradors serbobosnians per disparar contra la població. Molta gent va morir d'aquesta tràgica manera. La majoria de la gent que intentava fugir o entrar d'aquesta manera eren infants o dones.

Per la seva banda, el govern bosnià va fer foradar un túnel sota l'aeroport de 1'5 metres d'alçada i dos quilòmetres de llargària. En èpoques de molta pluja, el túnel podia inundar-se fins als genolls. El túnel va ser durant molt de temps l'única possibilitat de fer entrar aliments a Sarajevo, ja que moltes vegades ni tan sols els avions de l'ACNUR no podien aterrar a l'aeroport. Les Nacions Unides van intentar diverses vegades tancar el túnel amb l'argument que només beneficiava una de les parts en conflicte, però malgrat que la UNPROFOR va provocar importants desperfectes a l'entrada del túnel, no van poder tancar-lo del tot.

Un altre dels exemples tràgics de la política de neutralitat va ser la neteja de les mines antipersona. Unitats de desminat de la UNPROFOR netejaven àrees minades, però en lloc de destruir-les, esbrinaven qui les havia col·locades, i les retornaven als seus propietaris originaris. L'argument que utilitzaven per justificar el retorn era que si la UNPROFOR destruïa les mines, s'hauria pogut interpretar com que afavorien una o altra part. Finalment, Rieff també critica que molts oficials o funcionaris de les Nacions Unides comencessin a identificar-se cada vegada millor amb el costat serbi. Yashushi Akashi, per exemple, com a enviat especial de les Nacions Unides a l'antiga Iugoslàvia va arribar a dir que Radovan Karadzic, líder polític dels serbobosnians, era un «home de pau».

4. La carta internacional dels drets humans necessita organismes que la defensin

Si pensem en termes de l'Estat espanyol, per exemple, veiem com existeix per una banda un Codi Penal (que fa poc s'ha revisat), i per l'altra existeix un sistema judicial que s'encarrega de supervisar que el Codi Penal sigui respectat (i aplica les penalitzacions corresponents en cas de que no sigui així). Finalment, el sistema policial s'encarrega de detenir i entregar els subjectes sospitosos de no haver respectat el Codi, així com de vigilar que es compleixin les sentències imposades.

A nivell internacional ens trobem amb què existeix un «Codi Penal», que és la Carta Internacional dels Drets Humans. Els pactes i els protocols tenen força de llei. Les disposicions dels Pactes obliguen els estats que els ratifiquen. Es preveu que els drets reconeguts siguin llei en aquests estats. Per aquest motiu els Pactes contenen mesures sobre el seu compliment, és a dir, disposicions per a l'examen internacional de la forma com els estats compleixen les obligacions que els imposen els pactes.

En canvi, l'absència d'un Tribunal Internacional que vetllí pel compliment d'aquest «Codi» internacional, així com l'absència d'un sistema policial internacional que s'encarregui de detenir els presumptes violadors d'aquestes lleis internacionals fan que la Carta esdevingui un instrument infrautilitzat, i de poca credibilitat (p.e. Karadzic, Mladic, Milosevic, etcètera). Com deia Hermann Terstsch fa uns dies (*El País*, 21.6.98: 8) «[...] el món té la oportunitat d'embarcar-se en la globalització més digna i més humana de totes les possibles, que és la implantació universal dels respecte a les lleis humanitàries. Aquestes lleis, però, necessiten organismes que les defensin».

5. Els acords de Dayton: un marc jurídic insuficient

Els Acords de Dayton, signats el 14 de desembre de 1995 a París, posaven punt i final a gairebé quatre anys de guerra. Tanmateix, ens trobem ben lluny de poder considerar aquests acords com una garantia per a la consolidació de la pau a Bòsnia. En un acudit gràfic aparegut al diari bosnià *Oslobodjenje*, l'endemà de la signatura dels acords, es podia veure una caricatura del món celebrant la signatura dels acords amb cava, mentre que la part que corresponia a Bòsnia-Hercegovina apareixia pintada de negre i es lamentava: «es pot saber què celebren? Heu arribat quatre anys i 300.000 persones mortes tard». Tal com va dir Alija Izetbegovic a la roda de premsa posterior a la signatura: «No són els millors acords possibles, són simplement els únics acords possibles».

L'acord defineix Bòsnia-Hercegovina com un estat format per dues entitats: la Federació de Bòsnia-Hercegovina (o federació croatomusulmana, com se l'anomena col·loquialment), amb el 51% del territori, i la República Serbska (o entitat sèrbia), amb el 49%. Tot i que no s'especifica, el fet que una de les parts sigui una federació, mentre que l'organització de l'estat és confederal, permet afirmar que Bòsnia-Hercegovina constitueix una confederació asimètrica.

Cadascuna de les entitats disposarà dels seus propis parlaments i governs, així com les seves pròpies forces armades. Cada entitat té dret a establir contactes amb els estats veïns sempre que es respectin la sobirania i la integritat territorial de Bòsnia-Hercegovina. La Constitució estableix que el govern central administrerà les carteres d'Afers Exteriors; Comerç Exterior i Política Duanera; Política Monetària; Immigració i Població Refugiada; Lleis Criminals Internacionals i interentitat; establiment de Sistemes de Comunicacions Comuns; Transport; Control del Trànsit Aeri. La resta de carteres (incloent-hi Educació i Cultura, Defensa i Interior) es mantindran sota la gestió de cadascuna de les entitats.

Així mateix, Bòsnia-Hercegovina ha quedat definida a l'acord com una democràcia liberal parlamentària. La institució central inclou un Parlament de dues cambres: la Cambra Baixa, o Cambra dels Representants, s'elegeix directament, mentre que la Cambra Alta, o Cambra dels Pobles, s'elegeix indirectament i està constituïda seguint el principi de proporcionalitat. Dues terceres parts dels diputats de cadascuna de les cambres han de ser de la Federació, mentre que la tercera part restant ha de sortir de l'entitat sèrbia. Les decisions s'han de prendre per majoria absoluta. Tanmateix, la Constitució preveu la possibilitat que alguna de les representacions faci ús del dret a veto. El Parlament elegeix el Consell de Ministres, que fa les funcions de govern. La figura de cap d'estat està formada per una presidència triple, elegida per sufragi directe i seguint criteris de pertinença a cadascuna de les tres comunitats (croata, sèrbia i musulmana). Qualsevol dels tres copresidents pot vetar les decisions amb les quals no estigui d'acord, sempre que el Parlament de l'entitat hagi aprovat aquest veto per dues terceres parts.

L'annex 3 i l'OSCE: segons els Acords de Dayton, un primer pas per a la reconstitució de les institucions polítiques a l'estat de Bòsnia-Hercegovina eren les eleccions, tal i com s'especifica en l'annex 3, en el qual es recull el compromís assumit per les tres parts signatàries «d'assegurar les condicions necessàries per a la celebració d'unes eleccions lliures, democràtiques i justes en el termini de nou mesos a partir de la signatura». Les que es van celebrar el cap de setmana passat van ser les quartes.

Malgrat que cadascuna de les eleccions ha suposat una millora substancial respecte de l'anterior, tant en organització, com en participació i involucració de la població local, continua havent-hi molts problemes a l'hora d'exercir el dret a vot, a causa, fonamentalment, del domini dels partits mononacionals, a la dificultat de moviments a l'interior del país, i a la manipulació i coacció que pateix la població civil.

6. La inacabable agonia de la població desplaçada i refugiada

Al cap de poques setmanes del començament de la guerra a Bòsnia-Hercegovina, el nombre de persones que fugien del país creixia esfereïdorament. El 26 d'abril de 1992, només tres setmanes després del reconeixement de Bòsnia-Hercegovina per part de la CE,

l'ACNUR calculava que hi havia 370.000 persones refugiades i desplaçades. El 2 de juny, la xifra havia augmentat fins a 750.000. La tardor de 1992, la guerra havia produït més d'1 milió de persones refugiades, i al voltant d'un altre milió de desplaçades a l'interior del país. Moltes persones fugien cap a Croàcia o Sèrbia, on es va produir una gran proliferació de camps de treball, que van posar en perill la pròpia capacitat governamental d'aquests dos països per tal de mantenir-los i gestionar-los. Moltes d'altres persones van buscar refugi a d'altres països europeus, especialment de la Unió Europea.

El ràpid creixement del nombre de població refugiada posa de manifest l'estratègia utilitzada per les forces sèrbies i croates en la seva recerca de crear territoris ètnicament purs. Alguns autors (Donia i Fine, 1994: 244) interpreten aquesta obsessió com un intent per evitar la repetició d'un fenomen similar al del «West Bank» a què han de fer front les autoritats israelianes. Extremistes serbis i croats consideraven que la clau per reduir la capacitat del govern bosnià era provocar odis i intolerància entre les diferents comunitats bosnianes. D'aquesta manera, en la majoria dels discursos fets públics per líders extremistes serbis i croats, es titllava el govern de Sarajevo de «fonamentalista islàmic», amb l'objectiu de devaluar la voluntat governamental de representar tota la població bosniana.

Malgrat que la neteja ètnica ha estat una pràctica duta a terme per totes les parts en conflicte, hi ha força consens internacional a l'hora de considerar que les autoritats sèrbies (tant de Belgrad com de Pale) han estat les instigadores i les principals perpetradores de la neteja. Les tropes serbobosnianes, dirigides per Arkan i per Vojislav Seselj, van entrenar, reclutar i pagar soldats per perpetrar les pitjors violacions de drets humans imaginables.

Tanmateix, forces armades croates i irregulars van protagonitzar també diversos actes de neteja ètnica, com també algunes unitats militars bosnianes.

A Bòsnia els assassinats en massa i altres atrocitats es feien servir per aterrir la població i incitar-la a marxar. Paralel·lament, els autors de la neteja ètnica utilitzaven també altres tàctiques per imposar la seva voluntat a les víctimes, i fer augmentar així l'odi entre comunitats. D'entre aquestes tàctiques destacaven les violacions massives a dones de totes les edats. Moltes de les violacions eren protagonitzades per unitats de soldats descontrolades, però d'altres eren dirigides per comandants, que premiaven els soldats d'acord amb la seva brutalitat.

Els camps de presoners es destinaven a soldats detinguts, als quals assotaven, torturaven, els feien passar gana, o fins i tot assassinaven. Les imatges d'aquests camps que han pogut aparèixer a la televisió han fet recordar sovint els camps de presoners de la Segona Guerra Mundial. D'altra banda, la gran diferència existent entre els mapes de distribució nacional sobre el territori de 1991, i els de 1997, demostren que aquestes pràctiques van donar sovint els resultats esperats pels perpetradors. Tanmateix, i malgrat les denúncies constants de la població local i de la comunitat internacional, encara és molt petita la resposta judicial que s'està duent a terme per tal de jutjar i condemnar els responsables del genocidi.

L'ACNUR i l'acció humanitària: Tal com he anat repetint contínuament al llarg de les pàgines anteriors, en el cas de Bòsnia els moviments forçats de població no eren només la conseqüència de la guerra, sinó un dels seus objectius primers, i l'acció humanitària no només s'ha vist reduïda a la impotència constantment, sinó que s'ha trobat atrapada en aquesta política de terror, ja que, per tal de protegir els grups més amenaçats, les organitzacions humanitàries han intentat evacuar-los de les zones sensibles, per la qual

cosa se'ls ha acusat sovint de contribuir als trasllats de població.

Tanmateix, davant la prossecució i l'ampliació de la *neteja ètnica*, sistemàticament condemnada pel Consell de Seguretat, algunes organitzacions humanitàries, i especialment l'ACNUR, han apel·lat contínuament a la comunitat internacional per tal que no es limités a fer declaracions de bones intencions i prengué definitivament les mesures oportunes per aturar la barbàrie.

A finals de 1991, l'antic secretari general de l'ONU, Boutros Boutros Ghali va designar l'ACNUR (UNHCR, segons les sigles en anglès; HCR segons les sigles en francès), com l'organisme líder de les Nacions Unides per a qüestions humanitàries a l'antiga Iugoslàvia. Durant els gairebé quatre anys de guerra, l'ACNUR ha distribuït ajut humanitari a més de 2'4 milions de persones a Bòsnia-Hercegovina. Gairebé la meitat d'aquestes persones eren desplaçades internes. Moltes d'elles havien quedat atrapades durant bona part de la guerra en ciutats assetjades com Sarajevo, Gorazde o Bihac. En total, els avions i camions de l'ACNUR van repartir més d'1 milió de tones mètriques d'ajut humanitari entre totes les repúbliques de l'antiga Iugoslàvia. Quatre cinquentes parts del total es va destinar a Bòsnia-Hercegovina.

Quan es van signar els Acords de Dayton, el desembre de 1995, més d'1 milió de persones continuaven desplaçades a l'interior de les fronteres bosnianes. Almenys 1 milió més vivien refugiades repartides en més de 25 estats, especialment en els més propers a les fronteres de l'antiga Iugoslàvia, o als estats d'Europa occidental.

Segons els Acords de Dayton, l'ACNUR és la responsable del retorn de la població refugiada, ja sigui a la seva casa original o a qualsevol altra àrea que decideixin. El programa de repatriació massiva, iniciat la primavera de 1993, és un dels més grans i complexos amb què mai s'hagi enfrontat l'ACNUR. En les seves etapes inicials, els objectius principals del programa de reassentament són les persones desplaçades internament a Bòsnia-Hercegovina. El programa de retorn està previst que s'allargui almenys dos anys. Tanmateix, el seu èxit final depèn de molts altres factors que van més enllà del control de l'ACNUR. Alguns d'aquests factors són les pròpies condicions de seguretat, la reconstrucció i rehabilitació, l'eliminació de les mines terrestres i la plena implementació de les previsions sobre drets humans establertes als Acords de Dayton.

7. La resposta solidària

Si bé la resposta humanitària i solidària envers les víctimes de la guerra ha estat una de les úniques accions relativament efectives de la comunitat internacional durant els gairebé quatre anys de guerra, les massacres de Srebrenica i Sarajevo, l'estiu de 1995, difoses contínuament a través dels mitjans de comunicació, van provocar un efecte d'indignació i condemna en bona part de l'opinió pública internacional que, fins llavors, havia estat immersa, ja sigui en el desconeixement dels fets que succeïen a l'antiga Iugoslàvia, ja sigui en el confusionisme provocat per la mateixa complexitat del conflicte, o per les informacions tergiversades que arribaven dels mitjans de comunicació, així com d'alguns líders polítics i socials.

Els mitjans de comunicació, per exemple, han estat decisius a l'hora de canalitzar la solidaritat europea en el conflicte. Durant anys van estar utilitzant termes com «parts en

conflicte», «guerra civil» o «guerra ètnico-religiosa», alhora que ometien els termes «genocidi», «feixisme», «neteja ètnica» o «atemptat contra la democràcia i la multiculturalitat». Només quan fou impossible distorsionar les imatges de les hecatombes de Sarajevo, Srebrenica i Zepa, perquè no deixaven cap mena de dubte sobre qui era la víctima i qui l'agressor, els mitjans de comunicació van començar a prendre partit per aquelles persones que defensaven la democràcia, i van acusar els culpables amb noms i cognoms.

Per la seva banda, els líders polítics europeus s'han trobat sotmesos a grans contradiccions. La màquina europea, dirigida per França i Alemanya, ha estat del tot incapaç de trobar una política comuna per aturar el genocidi. Especialment significatives són les paraules de la comissària europea, i cap de l'Oficina Humanitària de la UE (ECHO), Emma Bonino:

[...] la Unió Europea i els seus estats membres han aportat el 70% de l'assistència total per a Bòsnia. [...] les ONG actuen quasi exclusivament gràcies al suport financer de la UE. Fins i tot diria que a la regió no hi falten aliments ni medicines. Fins i tot diria que n'hi ha massa. El problema és que no la podem dur a la població. Per això el meu missatge és que la gent no es quedi amb la idea que a Bòsnia hi ha un drama humanitari... la falta de voluntat política és el drama, i això provoca un drama humanitari (*Avui*, 21 juliol 1997).

Finalment, la resposta massiva dels moviments socials organitzats europeus ha estat tardana i vacil·lant, amb excepció d'algunes organitzacions que, per la seva estructura i experiència, han respost de seguida a les necessitats humanitàries de Bòsnia-Herzegovina. Alguns líders socials han estat víctimes dels discursos tant dels mitjans de comunicació com dels líders polítics, però alhora també han estat responsables de la desmobilització. Tanmateix, com ja he dit abans, les massacres de Srebrenica i Zepa van suposar un punt d'inflexió important, especialment a Catalunya, en la mobilització de l'opinió pública.

8. Criminals de guerra en llibertat

El Tribunal Penal Internacional ha de ser una instància jurídica internacional, independent i eficaç, que persegueixi i jutgi els criminals de guerra.

Les dificultats amb què s'han hagut d'enfrontar tant el Tribunal Penal Internacional de Ruanda, com el Tribunal Penal per a l'antiga Iugoslàvia, per tal de fer comparèixer els principals responsables dels genocidis, ha posat de manifest la necessitat i la urgència de dotar el món d'un Tribunal Penal Internacional independent, eficaç, i que arribi a tota la cadena de comandament responsable dels crims.

El passat juliol, va tenir lloc a Roma una Conferència Diplomàtica, convocada per les Nacions Unides, amb la finalitat d'establir un Tribunal Penal Internacional (TPI) que persegueixi i jutgi els crims de guerra. Delegacions de més de 140 països es van haver de posar d'acord quant a l'estructura, les competències, el funcionament i el finançament d'una institució que hauria de ser una instància jurídica internacional contra la impunitat.

En tractar-se d'un acord que implica la renúncia de sobirania per part dels estats signataris, les postures inicials eren, d'entrada, diverses i discrepants entre si. El Tribunal hauria d'estar establert per mitjà d'un tractat internacional segons el qual els estats signataris es

comprometeren a donar suport, reconèixer i acatar les actuacions i les sentències de la nova instància internacional.

Tal i com va afirmar Kofi Annan en la inauguració de la conferència «Els ulls de milions de víctimes del passat i de les potencials víctimes de futur observen el procés». I afegia:

si aquests juristes i diplomàtics, polítics i militars fracassen, ells i els estats que representen seran corresponsables de les noves víctimes, dels genocidis, dels crims de guerra que ben segur es produiran. Els criminals del passat se'n riuran com ho han fet en el passat. Se'n riuran sobretot de les víctimes. I els botxins del present creixeran i mostraran als del futur com continuar matant desde la impunitat (El País, 21.6.98).

Tanmateix, malgrat tots els morts que hi ha hagut, i les paraules de Kofi Annan, la reunió no va tenir el caràcter profund i reflexiu que hauria estat necessari. Quan Annan va demanar al plenari que es posés d'empeus i guardés un minut de silenci, desenes de telèfons mòbils van començar a sonar recordant als presents que avui, les urgències quotidianes impedeixen a moltes persones un intent profund de reflexió (El País, 21.6.98: 8).

En principi, els estats més disposats a dotar de poders aquest Tribunal per garantir, tant la seva efectivitat en la persecució de crims, com en el seu poder dissuassori, eren les democràcies assentades (més o menys 50 estats dels cinc continents, incloent-hi la majoria dels estats membre de la UE). Excepcions destacades d'aquesta postura van ser França i els Estats Units. De fet, Jesse Helms, el president de la Comissió de Política Exterior del Senat, va deixar ben clar que el Tribunal que havia de nàixer a Roma seria un cadàver des del principi si obria la possibilitat que en algun moment es pogués jutjar un nord-americà.

El resultat final va ser especialment decebedor, ja que es van imposar finalment les tesis dels estats més conservadors.

9. Kosovo: més que un final, el començament, de nou

Els esdeveniments que aquests darrers mesos estan tenint lloc a la regió de Kosovo, en què s'està produint una escalada violenta del conflicte i un èxode de milers de persones cap a la veïna Albània, ens han de fer lamentar que:

- de nou, hagin calgut desenes de noves víctimes mortals a mans de la policia sèrbia per tal que la qüestió de l'agressió de Belgrad sobre Kosovo tornés a ser notícia,
- que no hi hagi un reconeixement clar i explícit per part dels diplomàtics i dirigents de la comunitat internacional sobre qui és la víctima (la població albanesa de Kosovo) i qui l'agressor (l'autoritarisme de Milosevic, un altre cop),
- que es permeti el manteniment en el poder de Milosevic, l'autèntic ideòleg i, promotor de les massacres a Croàcia, Bòsnia-Hercegovina (juntament amb el seu aliat Radovan Karadzic) i Sèrbia (incloent-hi Kosovo),
- que l'any 1989 quan Milosevic va eliminar l'estatut d'autonomia de Kosovo i va ordenar l'exèrcit federal Iugoslau de reprimir violentament les manifestacions de kosovars, els dirigents de la comunitat internacional restessin impassibles i toleressin les continuades violacions dels drets humans que patia la població albanesa de Kosovo,
- que malgrat que la resposta de la població albanesa de Kosovo, encapçalada pel seu president, Ibrahim Rugova, escriptor i pacifista d'inspiració gandhiana, va ser la de la resistència no violenta, amb l'esperança que la comunitat internacional faria valer els

necessaris instruments diplomàtics, econòmics i fins i tot militars per tal d'obligar Milosevic a depositar la seva actitud, la majoria dels dirigents internacionals van optar per una política de suposada «neutralitat», que implica haver estat còmplices passius de l'agressió de Milosevic sobre Kosovo (tal i com ja va passar en el cas de Bòsnia-Hercegovina).

Conclusions

Després de tot el que hem vist fins ara, una de les principals conclusions que podem extreure és que les guerres iugoslaves han posat de manifest les importants mancances que pateix la comunitat internacional amb vista a la prevenció i la resolució de conflictes armats. Són moltes les lliçons que podem i hem d'extreure de Bòsnia i de la seva tragèdia.

Tal com escrivia a la revista *Survival* la qui havia estat cap de la delegació britànica a Dayton, Pauline Neville Jones (1996/7: 45), dues preguntes emergeixen de l'experiència bosniana: una, quanta responsabilitat té la comunitat internacional en la reconstrucció d'un país després de la guerra, i dues, si és encertada l'opció confirmada a Dayton d'una Bòsnia única.

Lògicament, la resposta a aquestes preguntes no és senzilla. Però resulta indispensable mirar de trobar-la. Moltes persones -entre les quals trobem algunes de les més fermes defensores dels drets humans- argumenten que hauria estat més honest, o simplement més realista, haver dut a terme la divisió de Bòsnia seguint criteris ètnics. Altres afirmen que això es el que finalment acabarà passant i que els esforços actuals per tal de contrarrestar la separació ètnica són una pèrdua de temps i de diners. Efectivament, podria ser que finalment fos impossible que les tres comunitats s'arribessin a posar d'acord i que acabessin separant-se, ja sigui de mutu acord (totes les parts han elaborat possibles mapes de partició, si bé no han arribat a posar-se mai d'acord, fins ara), ja sigui tornant a l'ús de la violència. Tanmateix, al meu entendre, resulta políticament i moralment correcte procurar evitar que això arribi a succeir.

D'altra banda, a propòsit de la intervenció internacional, la missió de pacificació a Bòsnia ensenya moltes lliçons, però no és un model de futur. L'OTAN no pot assumir el monopoli ni la responsabilitat de les missions de pacificació d'arreu del món, ni tan sols a Europa, i no es pot esperar que desplegui unes forces enormes cada cop que esclata un conflicte. Acceptar això significa dues coses: primera, que la gestió i la prevenció de conflictes han de ser preses molt més seriosament del que ho han estat en el passat. Fins ara només l'OSCE hi ha dedicat un mínim d'atenció, però no en canvi la Unió Europea, i menys encara l'OTAN. No és cap secret que l'estabilitat i la seguretat d'Europa només estarà garantida si som capaços d'evitar tragèdies com la de Bòsnia. En definitiva, això vol dir estar disposats a gastar petites sumes de diners per evitar costos molt més elevats més tard. Els governs generalment no ho entenen prou bé això, i els recursos no sempre estan distribuïts com caldria entre els ministeris de defensa i el d'exteriors.

En segon lloc, si s'ha de plantejar de nou una intervenció militar, l'experiència de la UNPROFOR ens mostra alguns errors que convindria evitar: forces poc armades i molt disperses incapaces d'intimidat o frenar una possible escalada de violència; manca d'unitat en el comandament a l'escenari d'operacions; manca de claredat i consens en la imparcialitat i la neutralitat; manca d'un mandat i una missió clares, i manca d'una estratègia política

acordada per les forces de suport. En aquest sentit, els governs haurien de deixar clar si cedeixen tropes per a operacions de manteniment de la pau o per a la pacificació, ja que ambdues tasques són diferents, i la segona és més perillosa que la primera. En el pla civil, també es pot aplicar la mateixa proposta de compartir riscos, responsabilitats i càrregues. Els terminis han de ser realistes i és preferible que no estiguin relacionats amb consideracions polítiques externes.

En aquest lloc, les Nacions Unides haurien de reprendre les responsabilitats en qüestions de seguretat que li pertocquen, i plantejar-se, això sí, un profund procés de modernització i democratització interna.

Finalment, no puc ometre algunes referències a la necessitat de consolidar una Europa molt més preparada per prevenir i gestionar conflictes internacionals. En els darrers anys, un dels reptes més importants amb què s'han enfrontat els planificadors de les polítiques exteriors dels estats europeus ha estat com respondre als conflictes intraestats. Des del desmembrament de la Unió Soviètica, aquests conflictes han proliferat a l'interior i al voltant d'Europa. I els que s'han produït a l'antiga Iugoslàvia han estat, potser, els més sagnants. Aquestes són algunes de les característiques dels conflictes que he anat desenvolupant al llarg de les pàgines anteriors: en primer lloc, el fet que les víctimes mortals cada vegada es produeixen més entre la població civil que entre els militars. Segon, la gran quantitat de persones refugiades i desplaçades que provoquen aquests conflictes. Tercer, que les armes que s'utilitzen en aquests conflictes són armes convencionals (pesants i lleugeres) i no armes de destrucció massiva. Quart, que aquestes armes provenen generalment dels països més rics, mentre que els conflictes armats es produeixen a països o regions pobres o poc desenvolupades. I cinquè, que aquests conflictes tenen un impacte molt elevat sobre els valors, l'economia, els interessos i la ciutadania de la UE.

En aquest context, parlar de prevenció de conflictes en el marc de la UE no es pot limitar simplement a aplicar tècniques de diplomàcia preventiva, com ara la mediació o les declaracions de bones intencions, sinó que va molt més enllà. Exigeix enfocar els comportaments econòmics, polítics i militars envers la prevenció de conflictes. Pel que fa als components polítics, en primer lloc cal analitzar la necessitat d'introduir un Codi de Conducta, fonamentat en els vuit criteris comuns de la UE, que reguli el comerç d'armes europees. En els aspectes econòmics, cal posar l'accent en la cooperació per al desenvolupament, i incorporar el concepte d'estabilitat estructural en les polítiques econòmiques i comercials dels estats membres. Finalment, el component militar és un dels temes més delicats de l'agenda de la Conferència Intergovernamental, ja que afecta de ple la sobirania nacional. En aquest sentit, algunes persones opinen que la mesura més realista és que la UEO assumeixi el paper militar de la prevenció i gestió de conflictes (les anomenades missions Petersberg). Tanmateix, per tal que aquestes polítiques siguin eficaces, és imprescindible harmonitzar les polítiques exteriors dels estats membres de la UE i establir una veritable Política Exterior de Seguretat Comuna (PESC) que, tal i com expressa en els seus objectius tercer i cinquè, respectivament, tingui en compte «el manteniment de la pau i l'enfortiment de la seguretat internacional, de conformitat amb els principis de la Carta de les Nacions Unides, amb els principis de l'Acta Final d'Hèlsinki i amb els objectius de la Carta de París», per una banda, i el «desenvolupament i consolidació de la democràcia i dels estats de dret, així com el respecte als drets humans i a les llibertats fonamentals», per l'altra.

Sembla, per tant, que la base institucional ja existeix. Ara, del que es tracta és de dotar aquest organisme internacional dels instruments necessaris per a dur a terme els seus objectius de construir i consolidar la pau.

BIBLIOGRAFIA

- DONIA, R. J. i J. FINE (1994): *Bosnia and Herzegovina: A tradition betrayed*, New York, Columbia University Press.
- GUTMAN, R. (1994): *Bosnie: témoin d'un génocide*, París, épi- Desclée de Brower.
- MALCOLM, N. (1996): *Bosnia-Herzegovina, a short history*, Londres, Papermac.
- RIEFF, D. (1996): *Matadero. Bosnia, el fracaso de occidente*, Madrid, El País Aguilar.
- ROMEVA, R. (1997): *Bòsnia-Herzegovina, lliçons d'una guerra*, Barcelona, Centre UNESCO de Catalunya.
- (1998): *Pau i seguretat a Europa. Prevenció de conflictes a Europa després de la postguerra freda*, Barcelona, Centre UNESCO de Catalunya.
- SILBER, L. A. LITTLE, (1996): *The Death of Yugoslavia*, Londres, Penguin Books/BBC Books.

Drets humans i desenvolupament¹

JOSÉ MARÍA TORTOSA
Universitat d'Alacant

Dividisc la meua intervenció en tres parts. En la primera provaré de justificar perquè és important discutir si el desenvolupament s'ha d'incloure dins dels drets humans. En la segona contrastaré els textos on d'una banda l'esmentat dret és reconegut, amb d'una altra, la seua pràctica efectiva. Per acabar dedicaré un espai a discutir qüestions que aparentment són de vocabulari, però que pretenen aprofundir en el dret al desenvolupament, el dret a sobreposar-se a la pobresa i el dret a la supervivència, i finalment una breu al·lusió al perquè es debat sobre aquests drets en el context de la problemàtica de la pau.

1. Qui discuteix sobre els drets humans

Fa poc temps, diguem després de la Segona Guerra Mundial, les discussions al voltant dels drets humans han tingut alguns protagonistes clarament identificables (Waters, 1995). Per començar, els vencedors de la Segona Guerra Mundial. Els drets humans van esdevenir l'argument central per estigmatitzar els vençuts o, per ser més exactes, una part important dels vençuts, és a dir els nazis. Si es mira amb més atenció, hi hauria arguments per sospitar d'aquesta utilització selectiva. No és, certament, que les víctimes de l'holocaust no existiren, però també hi va haver altres víctimes dels mateixos botxins (gitanos, homosexuals, disminuïts físics), menys «publicitades». De la mateixa forma, també hi va haver víctimes produïdes per altres vençuts, a saber, les que van produir els japonesos a Xina, Corea, Birmània i les Filipines. Però no ens vindria malament recordar que l'època de la violació dels drets humans de part dels vençuts era també l'època dels camps de concentració nord-americans per als asiatico-americans en general i el japoneso-americans en particular, tot açò sense entrar en obscurs experiments sobre la sífilis, dignes del doctor Mengele, que empraren com a conillets d'índies, negres pobres nord-americans. I, per sobre de tot, sense oblidar que, des de moltes perspectives, la primera bomba atòmica d'Hiroshima no era necessària des d'un punt de vista militar i molt menys ho era la segona de Nagasaki a l'agost de 1945: el desig de posar a prova sobre objectius humans reals una arma nova en ciutats a les quals acuradament se'ls havia evitat qualsevol altre atac destructiu, podia estar basat més amb el desig d'enviar un «senyal» a Rússia, que ja es veia com un enemic malgrat d'haver sigut aliada, que amb el de doblegar la voluntat del Japó, que ja ho estava; a més, dues bombes, i no una, responien als requisits de la més elemental metodologia comparada formalitzada per Stuart Mill prou abans.

Al llarg de la dita Guerra Freda entre els Estats Units i la Unió Soviètica, aparentment finalitzada entre 1989 i 1991 amb la desaparició de la URSS, els drets humans van ser emprats per ambdues potències contendents com un argument per il·legitimar el contrari i,

¹ Traducció del castellà d'Elisa Moratalla.

per descomptat, legitimar la pròpia intervenció en altres estats. Des d'una perspectiva nord-americana, la manca de llibertat en general i de llibertat política en particular a la Unió Soviètica eren violacions intolerables als drets humans que van arribar a convertir la URSS en l'«imperi del mal». Des de la perspectiva soviètica, l'imperialisme nord-americà, el seu intervencionisme, l'explotació que exercia sobre propis i forasters, la pobresa dels ghotos, el racisme, eren violacions dels drets humans intolerables de la mateixa manera. En un sistema especular, les intervencions de la URSS a l'Afganistan eren vistes pels Estats Units com una ingerència i com una «ajuda a un govern amic» de la URSS mentre que els ajuts (prou costosos, per cert) dels Estats Units als «lluitadors per la llibertat» (els talibans entre altres) es veien, per part de la URSS, com una ingerència il·legítima en els assumptes interns afgans. No cal dir com considerava la Unió Soviètica «l'ajut a un govern amic» practicat pels Estats Units al Vietnam, etc.

L'apel·lació als drets humans, en tots aquests contextos era, si més no, retòrica. L'interès perquè es posaren en pràctica era sospitosament més elevat quan es tractava de l'altre territori o del territori controlat pels altres que quan es tractava del propi territori o dels seus països satèl·lits. Una volta i una altra, ens trobem amb el vall que separa les declaracions d'una banda i les intencions i pràctiques d'una altra (Seminario de Investigación para la Paz).

Si aquesta és la història dels darrers 50 anys, hi ha motius més que evidents per a no interessar-se per una cosa que ha estat utilitzada de manera tan poc coherent i ètica per les superpotències i els seus aliats. En els darrers temps és prou recordar la resolució del Tribunal Suprem d'Israel, elaborada pel jutge principal Aaron Barack, emesa al novembre del 1997 però difosa al març del 1998: «No es pot negar» - escriu el jutge Barack - «que Israel es troba en una situació d'emergència a causa de les amenaces que planen davant de la seua existència i els seus ciutadans, tant des de l'interior com des de l'estranger». I afegeix: «En situacions com aquestes el perjudici als drets humans bàsics és obligatori. A voltes fins i tot un perjudici greu i dolorós».² Drets humans bàsics? Açò depèn.

I és que, amb la simbòlica caiguda del mur de Berlín, les discussions al voltant dels drets humans han canviat lleugerament (Chea, 1997). És veritat que els governs de les potències hegemòniques del nord continuen practicant la doble moral, però han aparegut les veus dels països asiàtics que almenys mentre va durar el seu «miracle», van insistir a revisar les versions excessivament eurocèntriques i individualistes dels drets humans, feina que tampoc es lliura de sospites³ i, per damunt de tot, s'han consolidat les ONG, tant al Nord com al Sud amb la seua pròpia veu, la seua pròpia agenda i la seua pròpia visió de la dignitat de l'ésser humà i els seus drets inalienables.⁴

² «Israel retiene 21 libaneses inocentes para usar como moneda de cambio». (*El País* 6-Març-1998 p. 7).

³ No és poc sospitos que un dictador «s'adone» que les pràctiques democràtiques habituals (pluralitat de partits, eleccions lliures i competitives, «un home-un vot» etc. són d'origen europeu i, per tant, no són adients per a persones d'altres cultures. La qual cosa no lleva que tal volta tinguen raó en el diagnòstic per bé que no en la teràpia. Veure, per al biaix occidental o eurocentrisme (Galtung, 1994: 12-18)

⁴ Veure (Tortosa, 1998e). No tinc una visió beata de les ONG. Vull dir que no pense que, pel fet de provenir d'una ONG, tot haja de ser aprovat. Vegeu per a les grans ONGD del «Nord», (Tortosa, 1998c). També per a una perspectiva des del «Sud», (Zaidi, 1998: 82-83). Un cas paradigmàtic és l'article de (Goodhand, 1998).

Així com testimonia l'existència d'aquestes ONG o moviments socials en defensa dels drets humans, la doble moral o el cinisme dels governs ha anat acompanyat, sobretot darrerament, d'un altre tipus de manifestacions. Paral·lelament, els drets humans han estat contínuament utilitzats pels sense-poder, o pels que han tingut menys poder, com un mecanisme per defensar-se precisament de l'abús dels poderosos amb un argument relativament senzill: si això que dius és correcte (coherent, moralment desitjable, ètic, acordat, etc.), fes-ho amb mi. És ben cert que les superpotències han portat el cinisme de la doble moral fins insospitats extrems, però haguera estat pitjor si els textos que estableixen els drets humans no hagueren existit ni hagueren estat ratificats. Que encara hi haja obstacles per la universalització d'aquests drets, és un problema amb els obstacles, no amb els mateixos drets.⁵

Una cosa semblant veurem tot seguit respecte al dret al desenvolupament: es podrà o no es podrà practicar, però des del punt de vista dels més febles, millor que existisca que no. Si existeix, es proporciona una arma més. No és una arma definitiva, però la situació del dèbil no és tan bona perquè faça melindros amb el que té al seu abast.

2. Dret reconegut enfront de pràctica efectiva

El dret al desenvolupament:

És un dret humà inalienable mitjançant el qual tot ésser humà i tots els pobles tenen facultats per a participar i contribuir i gaudir d'un desenvolupament econòmic, social, cultural i polític en el qual es puguen realitzar plenament tots els drets humans i les llibertats fonamentals (ONU, 1986: Article 1.1).⁶

Aquest text és la reproducció de l'article 1.1. de la resolució 41/128 de l'Assemblea General de les Nacions Unides anomenada *Declaració sobre el dret al desenvolupament*, del 4 de Desembre de 1986 (DDD, d'ara en davant).

Tinguem en compte que es tracta d'un dret inalienable i que es refereix a tot ésser humà i a tots els pobles, potser implicant, fent ressò a les discussions asiàtiques, que és un dret individual i també col·lectiu. S'ha de fer notar a més a més que aquest dret es situa com condició necessària per la realització plena de tots els drets humans i les llibertats fonamentals. Si no hi ha desenvolupament, no hi ha llibertat, democràcia, associació, *habeas corpus*, etc.

El desenvolupament ha estat definit en la DDD, en el segon paràgraf del preàmbul, com: «Un procés global, econòmic, social, cultural i polític», (ONU, 1986: Preàmbul) és a dir, no parlem simplement del creixement econòmic i, encara menys, del mer i reduccionista creixement del Producte Interior Brut. Tampoc es tracta d'èmfasi d'un contra els altres.⁷

⁵ Veure el Monogràfic «Los derechos humanos hoy» dins *Temas para el debate* : 45-46 . D'agost-setembre, 1998.

⁶ La traducció d'aquesta resolució ha estat feta directament de la pàgina d'Internet de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Drets Humans: <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/74.htm>. (N. del T.)

⁷ Guillermo Perry, economista en cap per a Amèrica llatina al Banc Mundial, va reconèixer que l'error principal del banc havia estat «l'èmfasi quasi exclusiu sobre la desregulació del sector financer, sense atendre suficientment la reforma institucional i l'administració financera (LA JORNADA, 26-6-1998., México. p. 19).

Tampoc estem parlant de desconnexió entre les esmentades esferes de l'acció col·lectiva: no és que l'economia vaja per la seua banda i la identitat cultural per una altra, la societat d'un costat i la política d'un altre; es tracta d'un procés (d'un camí, d'un mètode, d'un canvi) holístic, complex i complet.

«Que tendeix al millorament constant del benestar de tota la població i de tots els individus» (ONU, 1986: Preàmbul). És obvi que la DDD no és economicista, però açò no vol dir que es tanque en banda enfront de les realitats econòmiques i la satisfacció de les necessitats bàsiques subjectes a un millorament constant. I de nou la salvetat: millora de tota la població (incloent-hi el PIB), sí; però també millorament de tots els individus. Efectivament,

El dret al desenvolupament pot veure's com un dret al desenvolupament individual, però també com un dret grupal a un desenvolupament social que faça possible el desenvolupament individual, fins i tot apartant obstacles (Galtung, 1994: 52).

«Sobre la base de la seua participació activa, lliure i significativa, en el desenvolupament i en la justa distribució dels beneficis que se'n deriven» (ONU, 1986: Preàmbul). Deixant de banda que la redacció d'aquest paràgraf (com és el cas de l'article ja esmentat), no és particularment elegant i inclou tautològicament la paraula desenvolupament en la seua mateixa definició, la DDD remarca la necessitat que el desenvolupament no siga el resultat de la transitivitat («jo et desenvolupe»), sinó de la reflexivitat («jo em desenvolupe»), és a dir, no hi ha desenvolupament sense participació que, certament, ha de ser lliure (Galtung, 1996: 130).⁸ La DDD afegeix un element més en la definició i que consisteix en l'equitat, distribució justa dels beneficis que es deriven del procés.

La DDD introdueix algunes diferències dins dels processos que podem anomenar de desenvolupament. De la mateixa manera que l'activitat humana es pot enfocar des del prisma de l'individu, dels grups on viu, de l'estat en el qual s'emmarca i del món en el seu conjunt, el desenvolupament també es pot veure com desenvolupament humà, desenvolupament social, desenvolupament estatal i desenvolupament global (Schuldt, 1995) (Tortosa, 1997b). Vegem com la DDD fa referència a cadascun d'aquests desenvolupaments. Tenim, en primer lloc, el *desenvolupament humà*. D'aquest, la Declaració diu en l'article 2.1: «la persona humana és el subjecte central del desenvolupament i ha de ser participatiu i el beneficiari del dret al desenvolupament» (ONU, 1986: Resolució 41/128, article 2.1.). L'ésser humà és, doncs, la mesura de totes les coses. Però ésser el subjecte, participatiu i beneficiari del dret inclou també responsabilitats i, així la DDD, afegeix que:

Tots els éssers humans tenen la responsabilitat del desenvolupament, individualment i col·lectiva, si tenim en compte la necessitat del ple respecte dels seus drets humans i llibertats fonamentals, així com els seus deures davant de la comunitat, que sols poden assegurar la llibertat i la plena realització de l'ésser humà i per tant poden promoure i protegir un ordre apropiat polític, social i econòmic per el desenvolupament (ONU, 1986: article 2.2.).

⁸ Galtung ací afegeix la possibilitat que el verb siga recíproc («tu i jo ens desenvolupem l'un a l'altre») tancant així la unidireccionalitat que, al cap i a la fi, acaba reafirmant la supremacia del Nord.

La redacció, una vegada més, resulta un tant confusa, però sembla que els qui han de promoure i protegir aquest ordre són tots els éssers humans. Dit d'una altra manera, la DDD defensa el desenvolupament a escala humana per a la mesura del qual els indicadors economicistes resulten necessaris però insuficients (Max-Neef, 1993).

L'esglaió següent l'ocupa el *desenvolupament social* que pertoca al que trobaríem entre l'individu i l'Estat. Segons la DDD, per bé que siga missió de l'Estat garantir-lo a escala nacional, «entre altres coses», el desenvolupament social (que la DDD no anomena així) inclouria «la igualtat d'oportunitats per a tots en el seu accés als recursos bàsics, educació, serveis de salut, alimentació, habitatge, llocs de treball i la justa distribució dels ingressos». A més «s'han d'adoptar mesures efectives per assegurar que les dones tinguin un paper actiu al procés de desenvolupament» i «s'han de fer reformes econòmiques i socials adients amb la fi d'erradicar totes les injustícies socials» (ONU, 1986: article 8). Tot seguit ve el que es podria anomenar (encara que la DDD tampoc ho faça) *desenvolupament estatal*. Aquest podria trobar-se definit en el que la DDD diu en l'article 2.3., a saber, que:

Els estats tenen el dret i el deure de formular polítiques de desenvolupament nacional apropiades que porten al constant millorament del benestar de tota la població i de tots els individus sobre la base de la seua participació activa, lliure i significativa en el desenvolupament i en l'equitativa distribució dels beneficis que en resulten (ONU, 1986: article 2.3.).⁹

Finalment ve el que preferiria anomenar desenvolupament global o mundial, però que la DDD anomena *desenvolupament internacional*. «Els estats», ens diu «tenen el deure d'adoptar individualment i col·lectiva, mesures per a formular polítiques escaients de desenvolupament internacional a fi de facilitar la plena realització del dret al desenvolupament» (ONU, 1986: article 4.1.). I afegeix que:

Es requereix una acció sostinguda per a promoure un desenvolupament més ràpid dels països en desenvolupament. Com a complement dels esforços dels països en desenvolupament és indispensable una cooperació internacional eficaç per a proporcionar a aquestos països els mitjans i les facilitats adequades per a fomentar el seu desenvolupament global (ONU, 1986: article 4.2.).

I ací comença el problema. És relativament senzill trobar esforços en el terreny del desenvolupament humà i en el del desenvolupament social tal i com han estat definits ací. Arribar al desenvolupament estatal comença ja a crear dubtes, que es dissipen en arribar al desenvolupament global del qual es coneixen molt pocs indicadors empírics que facen pensar en la seua existència real i la seua pràctica efectiva. I, tanmateix, el desenvolupament global és condició *sine qua non* de les restants i inferiors. O almenys, i tal com ho diu la DDD, un complement als esforços dels països «en desenvolupament», les comunitats pobres i les persones pobres (Barratt Brown, 1998) (Slim, 1998). En qualsevol de les hipòtesis (factor intervinent o complement) el desenvolupament global no apareix per cap banda.

⁹ Resulta estrany quan ho diuen els grans mestres del màrqueting (Kotler, 1997).

No és estrany. L'*Informe sobre el desenvolupament humà* de 1997, publicat pel Programa de Nacions Unides per al desenvolupament (PNUD) exposava amb prou duresa quina havia estat fins el moment l'agenda del Nord, les prioritats dels països rics (PNUD, 1997: 127). El Nord s'havia preocupat pel comerç, pels drets de propietat, les finances, l'estabilitat financera i els règims dels governs (la democràcia, per parlar clar). Fins ací cap problema. Però el PNUD afegeix el que NO estava en l'agenda del Nord i que no podia ser més significatiu:

- **Eradicació de la pobresa.** Malgrat els discursos solidaris i compassius, els països del Nord no estaven interessats en la matèria. El Banc Mundial hi va dedicar el seu informe de 1990, però les seues pràctiques no han anat, precisament (i ho reconeixen ara), en aquesta línia (Chossudovsky, 1997). L'existència de pobres tan sols seria preocupant si el comerç o el règim dels governs es vera seriosament afectat per la seua presència. Cosa que encara no ha esdevingut.

- **Atur i necessitat d'una estratègia a llarg termini.** Encara que no estava en l'agenda del Nord, sí que ho estava en l'agenda de la Unió Europea fins l'arribada de Jospin al govern de França. Els passos posteriors han estat tímids i el mateix Jospin ha hagut de patir manifestacions d'aturats farts que el seu problema no importara realment i sols ho fera retòricament. Si això és així als països del Nord, l'assumpte respecte als del Sud és encara més extremat i, si hi ha creació de llocs de treball és per aprofitar els avantatges comparatius dels salaris baixos en productes intensius en mà d'obra.

- **Marginalització dels països més pobres.** És obvi que hi ha països que «no existeixen», no compten per a res, no se'ls escolta... si no és que afecten algun dels punts que sí que estan a l'agenda (primeres matèries, competència, patents, etc.).

Aquestes prioritats mundials havien estat posades de manifest en l'*Informe* del PNUD de 1998. En concret en el quadre 1.12 que ací es reproduïx (PNUD, 1998: 37).

Amb el títol «Prioritats Mundials?» el PNUD presenta l'estimació del cost anual addicional d'assolir l'accés universal a serveis socials bàsics a tots els països en desenvolupament junt a les despeses de consum en determinats països o zones.¹⁰

¹⁰ La traducció dels informes del PNUD ha estat feta directament de la pàgina d'Internet del Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament: <http://www.undp.org/publications/>. (N. del T.)

Despesa anual en miliards de dòlars	
Ensenyament bàsic per a tots	6
Cosmètics als EUA	8
Aigua i sanejament per a tots	9
Gelats a Europa	11
Salut reproductiva per a totes les dones	12
Perfums a Europa i als EUA	12
Salut i nutrició bàsiques	13
Aliment per a animals domèstics a Europa i als EUA	17
Recreació d'empreses al Japó	35
Cigarretes a Europa	50
Begudes alcohòliques a Europa	105
Drogues estupefaents al món	400
Despeses militars al món	780

Aquestes són algunes de les dades que s'afegeixen a les conegudes i comentades sobre el creixement de la pobresa al món al mateix temps que augmenta la polarització (rics més rics i pobres més pobres; menys rics amb més diners i més pobres amb menys diners). Potser els éssers humans tinguen un dret inalienable al desenvolupament, però es pot demostrar fàcilment que la pràctica efectiva d'aquest dret presenta moltes mancances (Macdougall, 1997: 31-34).¹¹

Per acabar de complicar-ho, diversos autors han plantejat els seus dubtes, no tant sobre la pràctica efectiva, sinó també sobre la seua mateixa possibilitat. Autors com Gilbert Rist o André Gunder Frank han plantejat dubtes amb molta consistència i documentats sobre la possibilitat del desenvolupament global (Rist, 1997) i (Frank, 1998). Immanuel Wallerstein, des de la perspectiva dels sistemes-món, planteja serioses i gens menyspreables reserves respecte al desenvolupament estatal (Wallerstein, 1994) (Tortosa, 1998c: 19-28). I, des d'una perspectiva més ortodoxa, James Petras (Petras i Vieux, 1995), defensant l'Estat com unitat privilegiada de canvi (més que de desenvolupament), presenta dificultats per a un desenvolupament a escala subestatal o un desenvolupament «no-governamental» (d'ONG, per a entendre'ns).

Agrade o no agrade, el fet sembla ser que el Nord, al marge de la seua agenda comercial i financera, de la qual no ens hem de sorprendre (Tortosa, 1997a), té una altra agenda quan s'enfronta a la realitat de la pobresa i al seu possible «efecte boomerang» contra el Nord. En concret, per al *desenvolupament global* té una ideologia: abans fou el «desarrollismo»,

¹¹ Veure els successius informes del PNUD ja esmentats.

després (fins a mitjan 1998) ha estat el «globalismo»¹² i ara no sap molt bé com substituir aquest tipus de fe (creure en el que no es veu) que permet donar esperances als «pàries de la terra» i possiblement siga un retorn a la fe en l'Estat (Tortosa, 1998a).

Fins ara, com que el *desenvolupament estatal* no funcionava, es va buscar un substitut, un succedani que sí que es troba en l'agenda del Nord, és a dir, la democràcia. Aquesta política de «democràcies de baixa intensitat» (Frank, 1993) (Robinson, 1996) venia a dir: no tenim res a proposar perquè l'Estat es convertisca en activista (així l'anomena el PNUD al seu informe de 1997), però activista eficient i eficaç per acabar amb la misèria; en conseqüència, els predicarem la democràcia com una espècie de «remake» del projecte Camelot dels anys 60 ideat contra l'Amèrica Llatina.

I sobre el *desenvolupament social* i el *desenvolupament humà*, ha ofert la plèthora d'ONGD i el noble i fàcilment degradable sentiment de la compassió, sempre que no es pose en qüestió l'agenda bàsica a la qual es refereix el PNUD (Gómez Gil, 1996). Perquè és que, fins i tot quan s'enumeren les mesures essencials que proposa el PNUD (Informe de 1997), hi ha motius per a la sospita. En efecte, en aquells moments (PNUD, 1997: 124-125) proposava, encara que la classificació de les mesures siga meua, les següents mesures essencials:

- Per al *desenvolupament global*, millorar la gestió de la globalització. No es gens objectable. Fins i tot és d'agrair que no presente la globalització com una cosa natural (com un terratrèmol) contra el que res podem fer, tret de les «ajudes d'emergència». Ara ací és on comencen a alçar-se veus que demanen prou més que la gestió i que no veuen de bon grat els antics factors de l'«Estat mínim» (Sachs, 1998) (Samuelson, 1998).
- Per al *desenvolupament estatal*, assegurar l'activitat de l'Estat i procurar el creixement per al benefici dels pobres, donant prioritat als llocs de treball, dedicant esforços a l'agricultura de petita escala, reestructurant les despeses públiques i lluitant contra la degradació ambiental.
- Per al *desenvolupament social*, proposa reforçar la igualtat de gènere, protegir els individus contra la vulnerabilitat, procurar serveis d'educació i salut al mateix temps que es fomenta les xarxes de seguretat social.
- Finalment, per al *desenvolupament humà*, aconsella potenciar els individus, les llars i les comunitats.

La sospita, al marge del contingut d'alguna de les mesures, resideix en el motiu pel qual es demanen aquestes coses. Seria maliciós, encara que potser no equivocat, pensar que les mesures reflecteixen els interessos de les elits mundials més il·lustrades que comencen a veure que l'excés de polarització a escala mundial comença a no ser rendible per als seus interessos (Tortosa, 1998b). Però no ho és tant preguntar-se per les raons que s'addueixen per proposar les mesures: és perquè el desenvolupament és un dret?, és per solidaritat?, és per compassió?, és un deure moral? La meua impressió és que la idea de dret no és la dominant, si no que, més aviat, domina la idea de deure. I no caldrà recordar les sospitoses

¹² Els dos termes «globalismo» i «desarrollismo» no han estat traduïts per a respectar les possibles connotacions (N. del T.).

analogies entre l'actual deure de desenvolupar i l'antic deure de colonitzar. Si abans es tractava del deure de portar la «civilització» (occidental, per descomptat) a tots els confins de la Terra com, encara abans, s'havia fet amb el deure d'«evangelitzar» els pagans, ara es tracta del deure de predicar el «desenvolupament» (econòmic, per descomptat) a tota la gent, batejant-la en el mercat (Rist, 1997) (Tortosa, 1998d)¹³ i acomplint així l'agenda del Nord.

3. Qüestions finals

S'ha vist (o he pretès mostrar) que l'afirmació d'un dret com el del desenvolupament no implica necessàriament la seua posada en pràctica. En el nostre cas, la pràctica, almenys dels darrers vint anys, ha estat diametralment l'oposada, en haver-se accelerat la tendència a la polarització. Amb això, s'ha insinuat (no era ací el lloc d'ampliar-ho) que tal volta el desenvolupament, com a tal, forma part d'un complex ideològic, una fe global com l'anomena Rist, la funció de la qual no acaba d'estar clara i que podria incloure la de ser «opi del poble» en la mesura que, com més es predica, menys es practica, però fa que no es perden les esperances. Davant d'aquesta posició «realista», és possible l'«idealisme» d'utilitzar els drets com instrument almenys defensiu. Ja que no és un dret en sentit «objectiu» (normes que de fet regeixen una societat), almenys que ho siga en sentit «subjectiu», que faculta per a lluitar justament per alguna cosa (Martínez Guzmán, 1998).

Si alguna cosa es pot concloure no és en el terreny de discutir si el dret al desenvolupament és un dret dels anomenats de «tercera generació» o, simplement, és un cas particular dels clàssics. Hi ha raons per a pensar això. Es pot veure el text de l'article 25.1. de l'altra declaració, la *Declaració Universal dels Drets Humans* de 1948 (DUDH):

Tota persona té dret a un nivell de vida que asseure, per a ell i la seua família, la salut i el benestar, especialment quant a alimentació, vestir, habitatge, assistència mèdica i serveis socials necessaris; també té dret a la seguretat en cas d'atur, malaltia, incapacitat, viduïtat, vellesa o altra manca de mitjans de subsistència independent de la seva voluntat (ONU, 1948).¹⁴

Si li afegim, sense eixir-nos de la DUDH, que «tota persona té dret a un ordre social i internacional en el qual els drets i les llibertats proclamats en aquesta declaració puguen ser plenament efectius» (ONU, 1948: art. 28); si li unim el *Pacte internacional de drets econòmics, socials i culturals* de 1966 que repeteix i amplia al seu article 11, el citat article 25 de la DUDH el resultat podria ser que la *Declaració sobre el dret al desenvolupament* no és necessària i fins i tot distorsiona la percepció de les coses.

Tanmateix, i com s'ha dit, als pobres els pot ser útil aquest dret «subjectiu». Ha de ser un dret individual, com en la vella tradició, però també col·lectiu, social, de les diferents nacions i estats. Ha de permetre el creixement econòmic, però no pot quedar-se així: als

¹³ Per a una avaluació de l'informe del PNUD, veure (Rist, 1997: 204-210).

¹⁴ La versió catalana de la Declaració dels Drets Humans es troba a la pàgina d'Internet de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Drets humans, <http://www.unhchr.ch/html/menu6/1/udcatalan.htm> (N. del T.)

pobres els interessa que la pobresa acabe; si per això ha de créixer el PIB, bo; però no els interessa que cresca el PIB sense que minve la pobresa.

Bàsicament, el dret al desenvolupament o, si es prefereix, el dret a una vida digna o a un nivell de vida adient, hauria de permetre un «*empowerment*» a escala individual i col·lectiva (Rowlands, 1998) i, sobre tot, hauria de permetre millors i més eficaces formes de lluita contra aqueixa violència estructural que es manifesta en la pobresa i que està darrere de la majoria de fenòmens de violència directa. La lluita contra la pobresa i, per tant, contra la injustícia o la violència estructural, és una forma de prevenir la violència directa i de lluitar-hi (Tortosa, 1995). Com va opinar Pau VI quan Willy Brandt el va entrevistar en 1979 dins dels treballs previs a l'*Informe Brandt*: «El desenvolupament és el nou nom de la pau». Òbviament, no és el desenvolupament segons ho entenen les elits.

BIBLIOGRAFIA

- BARRATT BROWN, M. (1998): *Comercio justo, comercio injusto*, Barcelona, Icaria.
- CHEA, P. (1997): «Posit(ion)ing Human Rights in the current global Conjecture», *Public Culture*, IX, 2.
- CHOSSUDOVSKY, M. (1997): *The Globalisation of Poverty. Impacts of IMF and World Bank Reforms*, Londres, Routledge.
- FRANK, A. G. (1993): «Marketing Democracy in an Undemocratic Market», en ROCAMORA, J. I R. WILSON (eds.): *Low Intensity Democracies: Elite Democracy in the Third World*, Londres, Pluto Press.
- (1998): *Reorient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, University of California Press.
- GALTUNG, J. (1994): *Human Rights in another Key*, Cambridge, Cambridge Polity Press.
- (1996): *Peace and Conflict, Development and Civilisation*, Londres, Sage.
- GÓMEZ GIL, C. (1996): *El comercio de la ayuda al desarrollo*, Madrid, Iepala.
- GOODHAND, J. i CHAMBERLAIN, P. (1998): «Bailando con el príncipe: Estrategias de supervivencia de las ONG en el conflicto de Afganistán», en VV.AA.: *Desarrollo en estados de guerra*, Barcelona, Icaria.
- KOTLER, PH. (1997): *The Marketing of Nations. A Strategic Approach to Building National Wealth*, Londres, Free Press.
- MACDOUGALL, K. (1997): «Pandemic Inmiseration», *Monthly REview*, XLIX, 2.
- MARTÍNEZ GUZMÁN, V. (1998): «Paz», en CORTINA, A. (ed.): *10 palabras clave en filosofía política*, Estella, Verbo Divino.
- MAX-NEEF, M. A. (1993): *Desarrollo a escala humana. Conceptos, aplicaciones y algunas reflexiones*, Barcelona, Icaria-Nordan.
- ONU (1948): *Resolució 217 A (III)*.
- (1986): *Resolució 41/128*.
- PETRAS, J. i J. S. VIEUX (1995): *!Hagan Juego!*, Barcelona, Icaria.
- PNUD (1997): *Informe sobre el desarrollo humano*, Madrid, Mundi-Prensa.
- (1998): *Informe sobre el desarrollo humano*, Madrid, Mundi-Prensa.
- RIST, G. (1997): *The History of Development. From Western Origins to Global Faith*, Londres, Zed Books.
- ROBINSON, W. I. (1996): «Globalisation, the World System, and Democracy Promotion in U.S. Policy», *Theory and Society*, XXV, 5.
- ROWLANDS, J. (1998): «El empoderamiento a examen», en ANDERSON, M. B. (ed.): *Desarrollo y diversidad social*, Barcelona, Icaria.

- SACHS, J. (1998): «Making it work», *The Economist*.
- SAMUELSON, R. J. (1998): «Global Capitalism, RIP?», *Newsweek*.
- SCHULDT, J. (1995): *Repensando el desarrollo. Hacia una concepción alternativa para los países andinos*, Quito, CAAP.
- SEMINARIO DE INVESTIGACIÓN PARA LA PAZ «Los Derechos Humanos camino hacia la Paz».
- SLIM, H. (1998): «Qué es el desarrollo?», en ANDERSON, M. B. (ed.): *Desarrollo y diversidad social*, Barcelona, Icaria.
- TORTOSA, J. M. (1995): «La paz como componente del desarrollo social», en MARTÍNEZ GUZMÁN (ed.): *Teoría de la Paz*, València, Nau Llibres.
- (1997a): «Estrategias de desarrollo: fines, diagnósticos y terapias», en PAZ, S. D. I. P. L. (ed.): *Desarrollo, maldesarrollo y cooperación al desarrollo*, Saragossa, Gobierno de Aragón. Departamento de Educación.
- (1997b): «Para seguir leyendo a Wallerstein», en WALLERSTEIN, I. (ed.): *El futuro de la civilización capitalista*, Barcelona, Icaria.
- (1998a): «El mercado como religión universalista», en TORTOSA, J. M. (ed.): *La religión del mercado y el cristianismo*, Madrid, Nueva Utopía.
- (1998b): «Globalización: Tendencias, ideologías y políticas», *Globalización y Trabajo Social. II Congreso de Escuelas Universitarias de Trabajo Social*.
- (1998c): «Motivaciones legítimas, propuestas honestas, contextos tozudos», en TORTOSA (ed.): *Comasión y cálculo*, Barcelona, Icaria.
- (1998d): «Universalismo neoliberal y particularismos socialdemócratas, desde la perspectiva del sistema mundial», *Ecuador Debe*, 43.
- (1998e): «Globalización económica y derechos humanos», *Amnistía*, 29.
- WALLERSTEIN, I. (1994): «Development: Lodestar or Illusion?», en SKLAIR (ed.): *Capitalism & Development*, Londres, Routledge.
- WATERS, M. (1995): «Globalisation and Social Construction of Humans Rights», *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, XXXI, 2.
- ZAIDI (1998): «El fracaso de las organizaciones no gubernamentales (ONGs) y la necesidad de regresar al Estado» en MORÁN, M.L. i LÓPEZ-ACCOTTO (eds.): *¿Hacia una sociología mundial? Reflexiones desde las periferias*, Zona Abierta.